

44 (075.3)

11 82

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

А. А. МОСКАЛЕНКО

**НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ**

(РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

**УЧБОВИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ЗАОЧНИКІВ**

ОДЕСА—1962

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

А. А. МОСКАЛЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ
(РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

УЧБОВИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ЗАОЧНИКІВ

ОДЕСА—1962

4У (075.3)
М-82

У другій частині «Нарису історії української діалектології» подається короткий огляд праць з української діалектології, опублікованих в СРСР з 1917 по 1960 рік включно.

Редактор Ю. Ф. КАСІМ

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
№ 326503

ВСТУП

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в історії української діалектології починається новий етап. Не треба, звичайно, думати, що цей новий етап в історії української діалектології цілком і безоглядно заперечує попередній, дожовтневий, етап розвитку української діалектології. Ні, це не так, бо заперечення, як відомо, включає в себе спадкоємність, вбирання, критичну переробку всього того кращого, що вже було здобуто попередніми дослідниками. І радянська українська діалектологія увібрала в себе все краще, що було здобуто діалектологами дожовтневого часу. Але за роки радянської влади діалектологи української мови на величезному вперше зібраному говірковому матеріалі написали в декілька разів більше праць, ніж було написано за півтора століття в дореволюційний час. Тільки в радянську епоху українська діалектологія в системі філологічних наук стала справді окремою науковою дисципліною.

В історії української діалектології після Жовтня орієнтовно можна намітити три періоди з такими приблизно хронологічними межами: перший період — 1917—1933 рр.; другий період — 1934—1950 рр., третій період — з 1950 р. і по цей час.

Завдання цього нарису історії української діалектології полягає в тому, щоб за названими періодами коротко схарактеризувати розвиток української діалектології як наукової дисципліни після Жовтневої соціалістичної революції.

В нарисі коротко характеризується більшість праць з української діалектології до 1961 р., які друкувалися в СРСР, і тільки деякі, що публікувалися поза межами СРСР. Автор свідомий того, що в його праці деякі питання української діалектології висвітлені побіжно, недостатньо, а деякі й зовсім не висвітлені. Доповнити й усунути хиби цієї першої спроби описати розвиток української діалектології після Жовтня — завдання майбутніх дослідників.

РОЗДІЛ I

(1917—1933 pp.)

1. Перший період в історії української діалектології характеризується гострою боротьбою за впровадження марксистсько-ленінської методології в мовознавство, за популяризацію вчення класиків марксизму-ленінізму про мову. Ця боротьба вже з перших днів існування радянської влади на Україні набрала досить гострих форм і в галузі теоретичній, і в галузі практичній. Справа полягала в тому, що після Великої Жовтневої соціалістичної революції певний час деякі важливі посади на мовознавчому фронті перебували в руках спеціалістів-мовознавців, спеціалістів-діалектологів старої генерації, яка була вихована в душі традицій буржуазної ідеалістичної лінгвістики, генерації, частина якої була пройнята буржуазно-націоналістичними ідеями і вороже ставилась до марксистсько-ленінського вчення про мову.

В дожовтневий період боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом в українському мовознавстві, в українській діалектології виявлялась головним чином в ігноруванні, замовчуванні вчення класиків марксизму-ленінізму про мову, яке в умовах жорстокої царської цензури декому з мовознавців, звичайно, могло бути і невідомим. Зрозуміло, що за такої ситуації для поширення різних буржуазно-ідеалістичних і буржуазно-націоналістичних теорій в українському мовознавстві створювались сприятливіші умови, ніж для поширення марксистського вчення про мову. Після революції, коли Комуністична партія, радянська влада створили всі умови, за яких кожний науковий робітник міг уже обізнатися з працями класиків марксизму-ленінізму, з їхнім матеріалістичним вченням про мову, українські буржуазно-націоналістичні мовознавці вдалися уже до свідомого замовчування і ігнорування марксистського мовознавства. Захопивши в свої руки командні пости в організованій тільки за радянської влади Академії наук, у деяких вищих учбових закладах та у видавництвах, вони почали популяризувати свої буржуазно-націоналістичні «теорійки» в галузі українського мовознавства, зокрема і в українській діалектології.

Зрозуміло, активізація буржуазно-націоналістичної інтелі-

тенції на мовознавчому фронті була одним із проявів класової боротьби, яка мала на меті загальмувати переможний рух українського народу по шляху відбудови народного господарства, по шляху побудови соціалізму в нашій країні. В 1929—1933 рр. партія викрила шкідницьку діяльність буржуазно-націоналістичної інтелігенції на ідеологічному фронті, зокрема і на мовознавчому. Викриття цієї шкідницької діяльності на мовознавчому фронті розчистило дорогу для розвитку радянського мовознавства, для розвитку української діалектології в наступні періоди.

2. В перші роки радянської влади, після переможного завершення громадянської війни, розвиток української діалектології відбувався стихійно. Так було приблизно до 1925 р. В цей час українські діалектологи або перевидавали свої дореволюційні праці, або цікавилися тільки тими питаннями, які були поставлені ще дореволюційними дослідниками. Однією з таких праць були *«Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток писемської старо-українщини XI—XVIII вв.»* акад. О. Шахматова та акад. А. Кримського¹. Ці *«Нариси...»* були по суті першим підручником з історії української мови після революції. Частина цього підручника, написана О. Шахматовим, була вже опублікована в 1916 р., а частина, написана А. Кримським, публікувалася вперше. В частині, написаній А. Кримським, для нашої теми становить певний інтерес розділ *«Малоруські діалекти...»*. У цьому розділі автор пише, що в українській мові можна з діалектологічного погляду виділити два наріччя — *західномалоруське* і *східномалоруське*. У кожному з цих наріч у свою чергу можна виділити два типи говорів — «говори звичайні, фонетично розвиті» і «говори рідші, забиті по глухих закутках (гірські чи болотяні), фонетично нерозвиті, інакше — архаїчні»².

В історії української діалектології наведена класифікація українських наріч не була новою. І в цій праці А. Кримський повторив свою класифікацію українських наріч, вперше опубліковану в 1907 р.³ Зробив цю класифікацію наріч української мови А. Кримський впротивагу класифікації наріч української мови на північномалоруське і південномалоруське О. Соболевським. Якщо О. Соболевський свою класифікацію наріч української мови обґрунтовував виключно фонетичними рисами, властивими цим наріччям, то А. Кримський зробив свою класифікацію наріч української мови майже виключно за морфологічними ознаками. Ще в 1915 р. класифікація наріч української мови А. Кримського була цілком справедливо піддана критиці з боку російських діалектоло-

¹ Перше видання — 1922 р., друге — 1924 р.

² О. Шахматов, А. Кримський, *Нариси...*, 1922 р., стор. 92.

³ А. Крымский, *Украинская грамматика*, М., 1907 г., стор. 22—24.

гів⁴. Однак А. Кримський почав її популяризувати і після революції. Зрозуміло, що це була серйозна помилка вченого.

А. Кримський і після революції рішуче виступав проти того, щоб виділити в окреме північноукраїнське наріччя дифтонгічні говори. Цей виступ А. Кримського проти виділення дифтонгічних говорів в одне північномалоруське наріччя також був науково необгрунтований. Однак зауваження дослідника про те, що архаїчні дифтонгічні говори становлять значний інтерес для істориків української мови, зрозуміло, є цілком прийнятне. Можливо, що саме під впливом А. Кримського українські діалектологи цього періоду приділяли багато уваги саме вивченню українських дифтонгічних говорів.

3. У 1923 р. В. Ганцов опублікував статтю «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку»⁵. В цій статті поліські дифтонги автор характеризує як прості суцільні і неподільні голосні фонemi, які відрізняються від монофонгічних голосних тільки тим, «що не мають незмінного артикуляційного укладу», який міг би характеризувати однаково всі моменти в артикуляції цих звуків, а звідси і відповідне мінливе акустичне враження, ніби «дифтонг» починає вимовлятися з У чи І, а кінчається вимовою О чи Е (*куон'*, *н'уес*, *с'іено*). А між тим поліські «дифтонги», на думку автора, становлять не сполуку двох звуків, а один суцільний і неподільний на компоненти звук, одну фонему. Отже, і в транскрипції їх треба передавати не двома, а однією буквою.

Виходячи з того, що «дифтонг» становить одну суцільну фонему, автор заперечує можливість наголосу на першому чи другому компоненті «дифтонга». За спостереженнями автора, наголос у поліських говірках падає на весь «дифтонг», на весь звук, а не на якусь його частину, як твердили інші дослідники.

Через те, що «дифтонг» не має певної сталої артикуляції, він легко уподібнюється, говорить далі В. Ганцов, до попередніх і наступних приголосних. Так, напр., «дифтонги» не цілком однаково вимовляються перед твердими і м'якими приголосними, напр., у таких словах як *нуоч*, *нуеч* і *н'уос*, *н'уес* чи *туок*, *туек* і *ут'уок*, *ут'уек* (втік), *куен'*, *с'уіл'*.

Як відомо, учені вважають, що І в новозакритих складах утворилось із старих О, Е через стадію дифтонгізації їх. Автор, не заперечуючи цієї думки, вважає, що в певних умовах, зокрема перед м'якими передньоязиковими приголосними, дифтонги типу *УО*, *УЕ* уподібнювали свою артикуляцію до м'яких приголосних, поступово звужували і підвищували

⁴ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт..., М., 1915, стор. 104.

⁵ Записки історично-філологічного відділу ВУАН, К., 1923.

складі виразно падуча. Особливо виразно чути падучість наголосу при вимові «дифтонгів».

В роботі передусім докладно описані особливості наголошених і ненаголошених голосних. Але найбільше уваги, цілком природно, приділено «дифтонгам». Ось як дослідниця характеризує їх.

Як відомо, в північних говорах наголошеному ɛ відповідає «дифтонг». У хороборській говірці першим елементом цього «дифтонга», який становить «одну психофонетичну одиницю», є звук І, вужчий і напруженіший перед палаталізованими приголосними ($d'ɛd, t'ɛn'$), менш напружений після диспалаталізованих приголосних ($xrɛn, s'ɛs't'$). «Думаю,— пише авторка,— що артикуляційно ɛ — це складний звук, що почавшися високим звуковим елементом, ступнево ширшає до Е»⁷.

В ненаголошеній позиції в хороборській говірці ɛ уже не вимовляється як «дифтонг». Йому, ɛ , відповідають звуки ä (=Е з нахилом до А), Е або просто А: $wedro'$ чи $wädro'$, $s't'ana'$.

В новозакритому складі старим О, Е під наголосом у хороборській говірці також відповідає «дифтонг» неоднотайної артикуляції типу UO , який у транскрипції дослідниці позначається буквою ɤ . Цей «дифтонг», за словами О. Курило, становить один звук заднього ряду, першим компонентом якого є У, а другим — О (О близьке до У). Напр.: $stɤl, wɤz, pɤwɤz, ut'uk [vtik], swaiɤl$ тощо.

В ненаголошеній позиції старі О, Е у говірці зберігаються. А у говірці відповідає ä (Е): $dewet', pamet'$.

Менше уваги дослідниця приділила характеристичі приголосних. Серед особливостей приголосних хороборської говірки відзначені такі:

в кінці складу і слова дзвінки приголосні не втрачають своєї дзвінкості. Правда, зауважує дослідниця, Б у слові *дуб* вимовляється дещо дзвінкіше, ніж у слові *дубчик*; констатується тверда вимова Ж, Ч, Ш та Р: *жа'ба, ча'сам, ша'пка, атвару'*;

у говірці є довгі м'які приголосні у таких словах як *вас'ля, см'ят'я* тощо; приголосні Г, К, Х перед ɛ чергуються з З, Ц, С (на *наз'є, на дасц'є, на му'с'є*), але перед І можуть і не чергуватись — *скуолк'і, чабот'ік'і, т'іх'і*; перед м'яким приголосним попередній приголосний палаталізується — *д'н'а, с'т'яна'*; етимологічні звукосполучення ШС', ТС' дають Ц' , Ц — *забіє'ца, куся'ца*.

⁷ Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, К., 1924, стор. 8.

З морфологічних особливостей хороборської говірки відзначені такі:

майже повна відсутність форм двоїни іменників; відсутність в іменниках всіх родів кличної форми; закінчення -У в іменників ч. р. дав. відм. одн. — ба'т'ку, хло'пцу, кан'у'; наявність таких займенникових форм як і'дн, і'ано', і'ана', мі, ві, і'ані', мін'ѣ', таб'ѣ', саб'ѣ'; і'дї, н'дї, на н'д'м, к'д'м; відсутність кінцевого І у прикметників ч. р. наз. відм. — добри зам. добрий; прикметники ж. і серед. р. переважно мають нестягнені форми—добраіа, добраіа; форми вищого і найвищого ступеня прикметників з суфіксом -ѣш — гарч'ѣши, найздарав'ѣши; інфінітив переважно кінчається на -Т' — хад'іт'.

В цьому першому за радянської доби монографічному описі говірки, за традицією, більше всього було приділено уваги характеристиці фонетичних особливостей говірки, надто мало — морфологічних особливостей, і зовсім не описані синтаксичні та лексичні особливості говірки.

Фактичний матеріал, зібраний і описаний О. Курило, не втратив свого значення і для сучасних радянських діалектологів, хоч у коментуванні його є чимало суб'єктивного.

5. Як уже говорилося, з 1922 р. в «Нарисах з історії української мови...» О. Шахматова і А. Кримського почала популяризуватись неприйнятна класифікація українських говорів, зроблена А. Кримським ще в 1907 р. Популяризація цієї хибної класифікації, цілком природно, не могла знову не привернути уваги діалектологів до актуальної проблеми — проблеми класифікації українських говорів. Цій проблемі і була присвячена велика праця В. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів»⁸, у якій він пише, що діалектологічна класифікація А. Кримського «не дає безперечного вирішення питання про діалектологічну класифікацію українських говорів, і я з нею теж не можу погодитися»⁹.

Впротивагу спробам класифікації українських говорів А. Кримського та інших дослідників В. Ганцов і запропонував нову класифікацію українських говорів.

Кожна класифікація говорів, як відомо, робиться за певними критеріями. Аналізуючи критерії попередніх класифікацій українських говорів, В. Ганцов справедливо зауважив, що наявність різних, іноді досить відмінних класифікацій українських говорів залежить передусім «від невизначеності самих критеріїв діалектологічної класифікації українських говорів»¹⁰.

Таким чином, для класифікації говорів треба, перш за все, визначити надійні критерії. За такі надійні критерії В. Ган-

⁸ Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. IV, 1923.

⁹ Там же, стор. 86.

¹⁰ Там же, стор. 87.

цов вважав фонетичні та морфологічні риси, властиві тільки якомусь одному місцевому говору. Дійсно, наукова класифікація говорів тільки й можлива за такими рисами, ознаками, які не зустрічаються в інших говорах. Але говори мають специфічні риси не тільки фонетичні та морфологічні, а й синтаксичні та лексичні. На них при класифікації говорів також не можна не зважати. Однак В. Ганцов у своїй класифікації синтаксичні й лексичні критерії цілком зигнорував. Більше того, В. Ганцов практично майже зигнорував у своїй класифікації і морфологічні риси українських говорів.

Всі місцеві українські говори В. Ганцов поділяв на дві великі групи — *північні українські говори* і *південні українські говори*. Такий поділ українських говорів на дві групи був зроблений головним чином за фонетичними ознаками — за результатами, які дали в різних позиціях наголошені й ненаголошені О, Е, Ї, А.

У південній групі українських говорів були такі результати розвитку названих вище голосних:

О, Е в новозакритому складі, незалежно від наголосу, перейшли в І, а у відкритому лишилися О, Е. Напр.: *снопъ* — *сніп*, *сніпки'*; *печь* — *піч*, *ви'нік*.

Ї, незалежно від наголосу, відповідає І. Напр.: *сѣно* — *сі'но*, *на стѣні'* — *на стіні'*.

А, незалежно від наголосу, відповідає А з попереднім м'яким приголосним. Напр.: *десѣть* — *дес'ат'*.

У північній групі українських говорів результати розвитку О, Е, Ї, А були такі:

О, Е в новозакритому складі під наголосом відповідає дифтонг чи монофтонг У, Ї. Напр.: *вуоз*, *куост'*, *н'уос*, *ут'уок*; *вуз*, *выз*, *ут'у'к* тощо.

В ненаголошеній позиції в новозакритому складі старі О, Е, які й не були ніколи довгими, зберігаються. Напр.: *косткі'*, *родн'а'*, *колесни'к*, *сел'це'* тощо.

Наголошеному Ї відповідає дифтонг ІЕ, а ненаголошеному — Е з диспалаталізацією приголосного. Напр.: *б'іел'ма*, *в'іедра*, *б'іедни*, але *бел'мо'*, *ведро'*, *беда'*.

Ненаголошеному А відповідає Е з диспалаталізованим попереднім приголосним. Напр.: *десѣть* — *дес'ет'*, *зе'рнѣтко* — *зе'рнетко*, *па'мѣть* — *па'мет'* тощо.

Наведеним ознакам В. Ганцов надає особливо великого значення в розмежуванні українських говорів на говори північні і південні. Ці критерії, за словами автора, свідчать про те, що «північні українські говори генетично становлять зовсім відрубну групу супроти південних»¹¹, що поділ україн-

¹¹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. IV, К., 1923. стор. 104.

ських говорів на південну і північну групи є основним і цілком органічним, а не другорядним і не неорганічним, як твердив А. Кримський.

Однак автор усвідомлював, що наведених чотирьох фонетичних ознак для поділу українських говорів на північну і південну групи недостатньо. У зв'язку з цим він наводить ще декілька фонетичних і морфологічних ознак, властивих північній групі говорів. Ось ці ознаки.

Фонетичні ознаки:

Цілковите ствердіння звука Р — *говору'*, *вече'раю*; закінчення Е в іменниках середнього роду відповідно до колишнього закінчення ІІ-Е — *жит'е*, *го'л'е*; виразна вимова ненаголошеного Е: *но'јес*, *ло'вер'*.

Морфологічні ознаки:

Закінчення прикметників і займенників у наз. відм. мн. на -И: *бага'ти*, *до'бри*, *ти (ті)*; відсутність -И у прикметників ч. р. в наз. відм. одн.: *че'рстві хліб*; закінчення іменників ч. р. в дав. відм. тільки на -У: *ба'тку*, *учи'тел'у*; архаїчні форми теп. часу в І особі одн.: *ходжу'*, *лечу'*, *вожу'*, *ношу'*, а не *ход'у*, *воз'у*, *нос'у* тощо; форми 3-ої особи одн. ІІ відм. на -ИТ': *хо'дит'*, *ро'бит'*, а не *хо'де*, *ро'бе*.

Безсумнівною ознакою північних говорів є, за автором, вживання У, а не І, в таких словах як *за'муж*, *гуро'к*, *дубро'ва*, *ма'бут'*. Можливо, — пише автор, — що до рис північних говорів варто зарахувати і досить широко вживані нестягнені прикметники жін. і серед. роду в наз.-знах. відмінках одн., а також у наз.-знах. мн.: *добраја*, *добрују*, *добреје*, *добрији*.

Як бачимо, В. Ганцов для обґрунтування свого поділу українських говорів на північну і південну групи не навів жодної характерної синтаксичної і лексичної риси північних говорів супроти рис південних говорів.

Відчуваючи недостатню переконливість наведених лінгвістичних даних на користь запропонованої класифікації українських говорів, автор пробує обґрунтувати її ще й деякими історичними даними. Зважаючи на історію заселення території, де живе тепер український народ, автор, за принципом *старожитності*, поділяє українські говори на *старожитні* і *нові*.

Говори, відомі з кінця XV — початку XVI ст., В. Ганцов називає старожитними, а говори, які сформувались пізніше, — новими. Всі північні українські говори і південні на захід від межі Балта—Умань—Фастів В. Ганцов зараховував до старожитних, а південні українські говори на схід від названої межі — до нових, бо на цій території, на думку автора, українське населення до кінця XV ст. не жило.

Між північною і південною групами українських говорів В. Ганцов виділив перехідні говори, в своїй основі північно-

українські, але з деякою домішкою рис південноукраїнських говорів.

Перехідний говір на території південної Київщини В. Ганцов назвав центральним українським діалектом.

Таким чином, принцип *старожитності*, який В. Ганцов хоч і назвав другорядним, вніс досить істотні корективи в його класифікацію говорів. Більше того, цей принцип по суті показав і її наукову неспроможність. Визнаючи з погляду генетичного південно-східні українські говори говорами новішої формації супроти південно-західних і північних, В. Ганцов по суті підтримував відому антинаукову гіпотезу Погодіна-Соболевського, поділяв думку деяких великодержавницьких російських і польських істориків про повне запусіння території сучасної лівобережної України після татарської навали. А між тим, твердження про повне запусіння Лівобережжя після татарської навали не відповідає історичній дійсності. Так, ще М. О. Максимович, полемізуючи з М. Погодіним, писав, що «ми лишаємось нерухомо у своїй землі, на кореню, нащадками наших предків, *полян*, і не хочемо усиновитись якимось новоприйшлим, за твоєю милістю, карпатцям»¹².

Радянські історики на підставі нових даних також категорично заперечують це твердження. В «Історії Української РСР» читаємо: «Польські націоналістичні історики, які намагалися довести, що шляхетська Польща в XVI—XVIII ст. відіграла нібито «цивілізаторську» роль у відношенні до України, висували думку, про те, що Подніпров'я під ударами татар опинилося в стані цілковитого запусіння і заселення краю пізніше було здійснено шляхетською Польщею. Свідчення літописів XIII—XIV ст., що збереглися, і археологічні дослідження спростовують ці антинаукові твердження польських націоналістичних істориків»¹³.

Не підтверджується думка В. Ганцова про нову формацію південно-східних українських говорів і новішими діалектологічними дослідженнями. Так, В. С. Ващенко у праці «*Полтавські говори*» пише, що на території Полтавщини жило східнослов'янське населення уже в XI—XII ст. Мовні особливості полтавських говорів свідчать про наявність «споконвічних місцевих традицій та безперервності їх у житті Полтавщини». А «все це дає підставу для заперечення тієї довільної думки, що виключає полтавські говори із системи «старожитного» українського масиву»¹⁴.

Таким чином, твердження В. Ганцова, що південно-східні українські говори сформувались десь у XVI—XVII ст. ст. на основі південно-західних говорів з помітною домішкою, особливо в морфології, елементів північних говорів у результаті

¹² М. А. Максимович, Собр. соч., т. III, 1880 р., стор. 261.

¹³ Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 104.

¹⁴ В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор. 428.

колонізаційних рухів населення з південного заходу і північної України на схід, тепер заперечується.

Південно-східні українські говори, так само, як і говори південно-західні та північні, генетично зв'язані з колишніми родоплеменними і територіальними східнослов'янськими діалектами. Всі сучасні українські місцеві говори протягом своєї довгої історії зазнали чималих змін. В одних говорах з багатьох причин збереглося більше архаїчних рис, в інших — менше.

Повільний і нерівномірний розвиток капіталізму, довше збереження залишків феодалізму в південно-західній і північно-західній частині України, що довгий час була під владою Австро-Угорщини і шляхетської Польщі, низький рівень культури і майже загальна неписьменність соціально і національно гнобленого українського населення — ось ті причини, які, зрештою, сприяли збереженню діалектної строкатості і архаїчних рис у говорах цієї території.

Далеко інтенсивніший і рівномірніший процес розвитку капіталізму, швидша ліквідація залишків феодалізму в південно-східній і північно-східній частині України, що була під владою Росії, вищий рівень культури і письменності українського населення, зрозуміло, сприяли, зрештою, і швидшій ліквідації діалектної строкатості та втраті різних архаїчних діалектних рис. Особливо помітно цей процес відбувався в українських південно-східних говорах.

Отже, всі говори української мови є, зрештою, старожитні, хоч і не в усіх говорах в однаковій мірі збереглися архаїчні риси.

У свій час, з 1923 по 1929 р., наведена вище діалектологічна класифікація українських говорів В. Ганцова досить широко популяризувалась у науковій літературі та в підручниках з української мови. Для сучасної української діалектології класифікація українських говорів В. Ганцова є вже пройдений етап.

6. Після Жовтневої соціалістичної революції на філологічних факультетах університетів і педінститутів діалектологія почала викладатись як окрема наукова дисципліна. Однак деякий час нових посібників з цього курсу не було. На задоволення цієї пекучої потреби акад. Ю. Ф. Карський і видав посібник — *«Русская диалектология»*¹⁵.

У цьому посібникові терміном *«русский язык»* акад. Ю. Ф. Карський визначав всі сучасні східнослов'янські мови — російську, білоруську і українську. По відношенню до єдиного в минулому *«русского языка»* сучасні російську, білоруську та українську мови він називав *наріччями*.

¹⁵ Е. Ф. Карский, Русская диалектология, Ленинград. 1924.

Перший розділ посібника «Русская диалектология» акад. Ю. Ф. Карського був присвячений діалектології великоруського наріччя, другий — білоруського, а третій — українського. Нас, зрозуміло, цікавить саме третій розділ, присвячений діалектології української мови.

На перших сторінках цього розділу автор знайомить читачів з найважливішими джерелами для вивчення українських говорів і діалектологічною літературою. Подавши далі загальну характеристику української мови, автор цілком справедливо пише, що найважливіші риси сучасної української мови іноді досить давні, що деякі з них помітні вже в пам'ятках XII ст. Однак не можна тепер погодитися з думкою автора, що «справжнє малоруське наріччя в чистому своєму вигляді з'являється тільки під пером світських народних письменників як Котляревський, Шевченко, Квітка-Основ'яненко і інших»¹⁶, бо чистою українською мовою писали і до появи творів названих письменників.

Говори української мови акад. Ю. Ф. Карський поділяє на дві групи — *північну* й *південну*. Критерії поділу — наявність дифтонгів у північній групі говорів і відсутність їх у південній. Однак трохи нижче автор зауважує, що в українській мові можна виділити і третю групу говорів — *карпатську*. Ця група українських говорів відрізняється від перших двох наявністю артикуляційно відмінних звуків Ї-И, різними замісниками О, Е в новозакритих складах та деякими лексичними особливостями.

Таким чином, акад. Ю. Ф. Карський у посібникові «Русская диалектология» популяризував класифікацію українських говорів, запропоновану Московською діалектологічною комісією в 1915 р.¹⁷

На думку акад. Ю. Ф. Карського, українська мова з-поміж інших східнослов'янських мов виділяється особливостями в системі голосних. У зв'язку з цим він найбільше уваги приділяє описові особливостей голосних у говорах української мови. Значно менше приділено уваги описові особливостей приголосних. Побіжно схарактеризовані морфологічні особливості українських говорів. Що ж до синтаксичних та лексичних особливостей говорів, то про них і згадки нема. Правда, в деякій мірі цю хибу характеристики українських говорів зменшують подані в «Приложеніи» 19 записів мови різних місцевих говорів.

Таким був посібник, в якому вперше після Жовтня викладались основи української діалектології.

7. Послідовне проведення в нашій країні після Жовтня лєнінської національної політики поставила перед мовознавця-

¹⁶ Е. Ф. Карский, Русская диалектология, стор. 128.

¹⁷ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе..., М., 1915, стор. 61.

ми багато теоретичних і практичних завдань, які не можна було розв'язати на підставі тільки даних писемних пам'яток. Особливо гостро в перші роки після революції стояло питання про нормалізацію літературних мов та шляхи їх дальшого розвитку. Ось чому радянські мовознавці почали особливо цікавитися живою народною мовою, її говорами. Такий інтерес до збирання і вивчення особливостей народної мови, її говорів помічається в середині 20-х років і в нас на Україні. Після революції збирати і вивчати риси української народної мови почали не окремі особи-аматори, як це було до революції, а підготовлені до цього завдання спеціалісти наукових установ і закладів. Щоб спланувати і скерувати роботу українських діалектологів у відповідне річище, виникла потреба в програмах, за якими необхідно було збирати особливості української народної мови. Одна з таких програм — програма для збирання діалектних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів — була складена О. Синявським ще в 1922 р. Але надрукована вона була тільки в 1924 р.¹⁸ «Діалектологічний порадник» О. Синявського був першою програмою для збирання діалектних матеріалів у радянську епоху. Розглянемо її в зв'язку з цим трохи докладніше.

Програма О. Синявського своїм змістом, це цілком очевидно, залежить від «Програми до збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука і Є. Тимченка. Але, якщо програма К. Михальчука і Є. Тимченка була складена для збирання діалектних особливостей з усієї території української мови, то «Діалектологічний порадник» О. Синявського мав на меті допомогти дослідникам зібрати діалектні особливості тільки з найменш вивчених лівобережних українських говорів. Отож, з програми К. Михальчука і Є. Тимченка було взято тільки те, що могло бути в східних лівобережних українських говорах. Однак у «Діалектологічному пораднику» О. Синявського були і деякі нові питання, додані упорядником на підставі його власних спостережень цих говорів.

Вперше в «Діалектологічному пораднику» популяризувалась єдина транскрипція, в основу якої була взята сучасна українська азбука. Але з азбуки були викинуті букви Я, Ю, Є, І, Щ, які передавались через ја, ья, ју, ју, је, ъе, јі, шч.

Можливі говіркові варіанти голосних передавались буквами е^а, и^а, о^у, у^о, о^е, е^а. Короткі голосні позначались —: І, У.

Пом'якшення приголосних позначалось тільки Ъ (*день, світ*). Перед І м'якість приголосних взагалі не позначалась. Радилось позначати тільки м'якість Н, Д, Т, Л перед І (*нь'жно, дь'ло, ть'ло, ль'то*).

¹⁸ О. л. Синявський, Діалектологічний порадник, ДВУ, 1924.

Для передачі приголосних до букв, уживаних в азбуці, додавались ще букви *j*, *Г'*, *γ*, *l*. Буква *Й* не вживалась. Африкати *ДЗ*, *ДЖ* накривались дужкою. Довгота приголосних позначалась рисою над буквою — *кіни'і*, *знань'а*. Наголос позначався похилою рисою над голосною — *idé*.

Таким чином, транскрипція, рекомендована в «Діалектологічному пораднику», була дуже близькою до тієї транскрипції, яку схвалила Друга республіканська діалектологічна нарада в 1948 р.

Програма О. Синявського складається з чотирьох розділів: «Наголос» — 64 питання; «Фонетика» — 100 питань; «Морфологія» — 40 питань; «Синтаксис» — 35 питань.

Як пишеться в передмові, більш-менш повно розроблено тільки перші три розділи програми. Що ж до четвертого розділу, то в ньому «подано лише невеличке число найважливіших фактів (почасти може навіть і випадкових) з огляду на те, що, по-перше, уложити «синтаксис» у стислу програму і не можливо, а, по-друге, синтаксичні особливості повинні відбитись у всіх записах і без спеціальних спостережень»¹⁹.

Упорядник програми розумів, що для характеристики українських лівобережних говорів потрібно збирати і діалектну лексику. Але в пораднику програми з лексики нема, а «подаються тільки окремі зразки запису нових, невідомих, запозичених, незвичайних формою або вживанням слів»²⁰.

«Діалектологічний порадник» О. Синявського на свій час був складений загалом задовільно. Однак українські лівобережні говори і тепер поки що вивчені недостатньо. Отож, бажано було б на основі «Діалектологічного порадника» скласти для вивчення українських лівобережних говорів нову програму, докладнішу і ґрунтовнішу.

8. З 1924 р. почала розгортати роботу по вивченню особливостей української народної мови Етнографічно-діалектологічна секція при Одеській комісії краєзнавства. Робота секції почалася з підготовки діалектологів. С. С. Дложевський, П. О. Бузук, М. М. Семенів для членів секції організували спеціальний семінар з української діалектології. М. М. Семенів склав і опублікував «Програм для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914—1925 рр.»²¹.

У цій програмі, яка складалася з 15 питань, голвну увагу було звернуто на збирання нових слів, які з'явилися протягом 1914—1925 рр. Однак упорядник програми радив записувати і слова, які за цей час вийшли з ужитку. Таким чином, одеські діалектологи почали цікавитися більше, ніж кийські і харківські діалектологи, збиранням лексики.

¹⁹ О. Синявський, Діалектологічний порадник, ДВУ, 1924, стор. 5.

²⁰ Там же, стор. 6.

²¹ Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, № 2—3, 1925, стор. 268—9.

Кожне слово, варте уваги дослідника, у програмі радилося записувати на окрему картку за таким зразком: *Слово* — Будос; *Значення* — Будинок освіти; *Де чули* — Херсон; *Коли чули*: 1922 р.; *Хто сказав* — учитель 30 р.; *В якому реченні чули*: Сьогодні я піду в Будос; *Хто записав* — І. Степанок.

У «Діалектологічному порадику» О. Синявський також радив діалектну лексику записувати на окремі картки. Ось зразок такої картки:

буртїжа'ти

(про дітей) перед сном або після сна белькочучи товкатися, вовтузитися.

(мати каже до дітей:)

«Та до'ки ^е ви буртїжа'ти ^еми'те^н,

сьпіть бб уже!

*С. Андріївка, Бердянського повіту
на Запоріжжі.*

Запис О. М. від У. Хурсівни, 1912 р.

9. В зв'язку з помітним розгортанням діалектологічної роботи в середині 20-х років виникла потреба надати їй певних організаційних форм, виробити єдину методику збирання діалектної мови, поставити перед діалектологами наукову мету, якій повинна бути підпорядкована вся їхня робота. Для здійснення цих завдань у кінці 1925 р. в Академії наук УРСР була створена Діалектологічна комісія. Співробітники цієї комісії протягом 1925—1926 рр. опублікували декілька статей і праць, присвячених саме організаційним і науковим завданням, що їх мають у найближчий час розв'язати українські діалектологи.

У статті «Чергові завдання української діалектології»²² В. Ганцов ставив перед діалектологами такі організаційно-наукові завдання:

об'єднати всіх діалектологів і скоординувати їх роботу; систематично організовувати діалектологічні експедиції; розпочати підготовку молодих спеціалістів-діалектологів;

укладати і друкувати на допомогу діалектологам різного типу програми, анкети, порадики; удосконалювати методику збирання діалектної мови, виробити єдину транскрипцію для запису зразків народної мови.

Проти цих завдань на той час не можна було заперечувати. Але в настановчій статті В. Ганцова були й такі поради, з якими ніяк не можна погодитись. Так, В. Ганцов, хоч і радив діалектологам стежити за боротьбою старого й нового в народній мові, бо це «дає нам змогу легше спостерегти мову в момент її напруженого розвитку»²³, проте закликав укра-

²² Записки етнографічного товариства, кн. I, К., 1925, в-во АН.

²³ Там же, стор. 38.

їнських діалектологів вивчати в першу чергу архаїчні риси діалектної мови. У зв'язку з цим він радив збирати риси діалектної мови тільки від «старих людей і то таких, що цілий вік свій на селі проживаючи, ніякого чужомовного і взагалі стороннього впливу на собі не зазнаючи, і мову свою сливе такою, як від дідів і прадідів своїх вони чули, до наших часів нерушимою заховали»²⁴.

Радянські діалектологи взагалі не проти того, щоб збирати риси діалектної мови і від старих людей. Однак збирати діалектні риси тільки від старих людей не можна, бо ці риси не будуть характеризувати мовну систему говору на час вивчення його особливостей.

Реалізуючи один з пунктів чергових завдань, викладених В. Ганцовим у згаданій вище статті, Є. Тимченко опублікував «Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі»²⁵.

Є. Тимченко правильно орієнтував збирачів діалектної мови на те, щоб вони записували всі особливості народної мови — фонетичні, морфологічні, синтаксичні і лексичні.

Правильно радив Є. Тимченко збирачам діалектної мови дотримуватися наукової транскрипції, щоб передавати найтонші відтінки вимови. Однак запропонована ним транскрипція була дещо не така, як у «Діалектологічному пораднику» О. Синявського. Так, Є. Тимченко пропонував:

м'якість приголосного позначати ' (протинкою після приголосного), а не Ь; дифтонги позначати буквосполученням з позначенням нескладотворчого звука дифтонга — (дужечкою) внизу: *к^уен'*, *к^уен'*; африкати ДЖ, ДЗ передавав буквами *z*, *z*; довгі приголосні передавав двома буквами: *в'ід-да'ти*, *знан'н'а'*; палатальні звуки передавав відповідними буквами з дужкою над ними: *С*, *Д*, *Т*, *З* тощо.

Так само, як і В. Ганцов, Є. Тимченко радив записувати діалектні особливості тільки від дітей дошкільного віку та від людей старших, неписьменних, що становлять, як він писав, «найконсервативніший елемент сільської людності»²⁶. Зрозуміло, що така порада була неправильна і неприйнятна для радянської діалектології.

Щоб спрямувати роботу всіх діалектологів в одне наукове річце і прискорити збирання діалектних матеріалів, Діалектологічна комісія АН УРСР у 1926 р. видала 10 анкет і інструкцію, як саме треба заповнювати анкети. В інструкції доданої до анкет, завдання української діалектології на той час визначалось так:

²⁴ Записки етнографічного товариства, кн. I, К., 1925, в-во АН, стор. 38.

²⁵ Є. Тимченко, Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі, Київ, в-во УАН, 1925 р.

²⁶ Там же, стор. 2.

«В інтересах всебічного пізнання українського народу, розкинутого на широких просторах то суцільною масою, то кущами поміж населенням інших народностей, то всуміш чи в близькому сусідстві з ним, дуже важно знати місцеву мову українського населення, або хоч найважливіші особливості її. Насамперед невідкладно потрібно визначити межі поширення української мови, отже дістати відомості про мову на окрайках більш-менш суцільної української території.

Та й уся українська народна мова досі так мало вивчена, так мало відомі особливості її говорів, поширення їх, поширення й занепад тих чи інших мовних явищ і взагалі процесів і змін у ній, що всі свідомі ваги народознавства повинні допомогти, чим можуть, зібрати з усіх усюд і закутів усе цікаве й корисне для науки й літературної мови».

Звичайно, що в середині 20-х років, коли українська діалектологія по суті лише «вбивалася в колодочки», тільки й можна було поставити такі загального характеру завдання. Особливо в ті часи потрібні були діалектні матеріали з різних місцевостей України для правописної і граматичної нормалізації української літературної мови.

З наведеної цитати видно, що накреслені завдання йшли в плані традиційної описової діалектології.

Тематика анкет, надрукованих Діалектологічною комісією АН УРСР, була така: 1) *Наголошені й ненаголошені Е, И*; 2) *Наголошені й ненаголошені И, І*; 3) *Ненаголошені О, У*; 4) *Піднебінні приголосні Ж, Ч, Ш, ДЖ*; 5) *Довгі й короткі приголосні*; 6) *Прикметник*; 7) *Дієслово*; 8) *Родовий однини іменників*; 9) *Родовий множини іменників*; 10) *Словник*.

З наведеної тематики анкет видно, що Діалектологічна комісія найбільше цікавилася питаннями фонетики, менше — питаннями морфології і вже зовсім випали з поля уваги синтаксичні особливості діалектної мови. Одна тільки анкета була присвячена збиранню діалектної лексики.

В анкеті було найменше 2, найбільше — 10 питань. Щоб мати уявлення про характер цих питань і методику складання анкет, подаємо одну з коротших анкет повністю.

АНКЕТА № 4

Піднебінні приголосні Ж, Щ, Ч, ДЖ.

Прислухайтесь, чи однаково тверді або м'які приголосні Ж, Ш, Ч, (Щ), ДЖ в Вашій говірці: зовсім тверді так і означуйте через Ж, Ш, Ч, ЖА, ША, ЧА, ЖУ, ШУ, ЧУ тощо, а м'які через ЖЬ, ШЬ, ЧЬ, ЖЯ, ШЯ, ЧЯ, ЖЮ, ШЮ, ЧЮ тощо, м'які перед И означуйте через ЖЬИ, ШЬИ, ЧЬИ. А коли в Вас ці приголосні подекуди або й завжди бувають супроти звичайної літературної вимови якісь непевні, наче і не зовсім тверді і не м'які, то тоді можна означувати це малим знаком м'якшення: *руч^ька, ч^ьас, ш^ьо, ж^ьурився..*

Зокрема зверніть увагу на такі ряди:

1. Які у Вас ці приголосні (тверді, м'які, напівтверді) в середині слів: *ж рту'є, ш нува'в, ч тка, щ ве'ль, щ ка, бдж ла', пш но', ж то, ч та'в, соба'ч ка, до'ш ка, кни'ж ка, ба'ч те, рі'ж те, виш не'вий...*

Чи не одрізняється у Вас щодо цього Ч (щ) супроти Ш, Ж, порівн.: *жук—щука, шум—чудо, що—що...*

2. У випадках подвоєння Ш, Ж, Ч (коли в Вашій говірці ці приголосні довгі, то подопишіть, щоб було *шш, жж, чч*): *кло'ч.., лома'ч.., підда'щ.., роздорі'ж.., залізя'ч.., під піч.., ніч.., (чи ноч...), з роскіш.., над по'дорож.., а також і в таких як розто'рж.., підторж.., підзамч.., з харч.., жовч..*

3. У закінченнях дієслів 3 особи множ.: вони *біж ть, леж ть, крич ть, тріщ ть, душ ть, суш ть, морщ ть, моч ть...*

Прислухайтесь добре, чи однаково вимовляються у Вас *леж ть, тріщ ть* тощо, коли вони значать 3-ю ос. множ. і коли значать дієйменник: *вони леж ть—буду леж ть, вони тріщ ть—буду тріщ ть* і т. ін.

4. У закінченнях іменників ніякого роду з наростком -ЯТ, -АТ: *лош , лош та, курч , курч та, горщ , горщ та, санч та, дівч та...*

5. В окремих словах: ШО чи ЩО (або як частіше), ШЕ (ІШЕ) чи ШЕ (ІШЕ), *залі'зо чи желі'зо, бджі'лка чи пчі'лка, джміль чи чміль, джерело' чи жерело', до'шка—дошо'к чи до'шка—дощо'к, дрі'жджі чи дрі'щі.*

Хто подає відповіді на анкету (прізвище, ймення, вік, освіта, професія, звідкіля родом, адреса).

Звідкіля відомості (село, слобідка, хутір..., якого району, округи, бажано вказати й колишню губернію, повіт, волость).

Від кого зібрано матеріал.

Коли (рік, місяць).

Анкети з фонетики і морфології розроблені загалом задовільно. Анкета № 10, «Словник», складена, на наш погляд, незадовільно, бо вона вже надто загальна. Анкети для збирання діалектної лексики треба складати тематичні, напр., одна анкета може бути присвячена тільки збиранню діалектної сільськогосподарської лексики; інша — побутової і т. д.

За прикладом Діалектологічної комісії АН УРСР на сторінках періодичної преси анкетний метод збирання діалектних особливостей українських говорів почав популяризувати О. Синявський. В 1927 р. на сторінках газети «Народний учитель» він надрукував «Діалектологічну анкету». Однак харківська діалектологічна анкета не була подібна до київських діалектологічних анкет. Харківська діалектологічна анкета по суті становила коротку програму, складену на основі згаданого вище «Діалектологічного poradника» О. Синявського.

Анкетний метод збирання діалектних особливостей у Західній Європі почали використовувати ще в останній чверті XIX ст. В історії української діалектології цей метод почав широко використовуватись тільки після Жовтня, з 1926 р. Однак ця перша спроба збирати діалектні особливості українських говорів анкетним методом не дала відчутних результатів, головним чином, через відсутність на місцях достатньо підготовлених кадрів записувачів. Правда, з декількох сот населених пунктів заповнені анкети надійшли в Діалектологічну комісію і матеріали цих анкет частково дослідники все ж використовували. Але під час Великої Вітчизняної війни всі ці заповнені анкети були знищені німецькими окупантами.

У післявоєнний час анкетний метод збирання діалектних особливостей у нас не набув популярності і почав призабуватись. А даремно! Тепер, коли на місцях є багато учителів з вищою фаховою освітою, Інституту мовознавства АН УРСР варто було б скласти докладні анкети і розпочати збирання діалектних особливостей української мови в усіх населених пунктах УРСР, і, передусім, в тих пунктах, в яких не збирався матеріал для діалектологічного атласа української мови.

10. В середині 20-х років діалектологи, співробітники УАН головним чином цікавилися українськими північними дифтонгічними говорами. Щоб підбити підсумки вивчення дифтонгів і накреслити дальші шляхи їх дослідження, Ів. Галюн написав і опублікував велику роботу — *«Як досліджувано українські дифтонги»*²⁷. Основні положення цієї роботи такі.

На початку XIX ст. Ол. Павловський, М. О. Максимович констатували наявність дифтонгів у північних українських говорах. Учені зацікавилися українськими дифтонгами і почали пояснювати причини виникнення їх. Ф. Міклошич, П. Лавровський вважали, що дифтонги утворились у закритих складах з О, Е. П. Лавровський перший звернув увагу на роль наголосу в утворенні дифтонгів.

І. І. Срезневський почав зв'язувати утворення дифтонгів з занепадом Ъ, Ь. Так закінчився перший етап в історії дослідження українських північних дифтонгів.

Другий етап починається з появою праць О. О. Потебні. В цей період дістають наукове обґрунтування такі положення:

а) залежність утворення дифтонгів від занепаду глухих та від замінного подовження попередніх складів з чистими звуками О, Е (О. Потебня, П. Житецький); б) встановлення хронологічних меж появи дифтонгів і зміни їх у монофтонги; в) виявлення в пам'ятках графічної передачі довгих О, Е.

Третій етап вивчення українських північних дифтонгів починається в радянський час. За словами Ів. Галюна, в радянський час розпочалась передусім перевірка того, що було

²⁷ Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. IX, 1926, кн. X, 1926, кн. XII, 1927.

зроблено в справі вивчення дифтонгів дореволюційними вченими. Автор вважає, що корективи, внесені В. Ганцовим, О. Курило в саме поняття українських дифтонгів, є цінні, але вони поки що не визнаються за аксіоматичні і тому потребують дальшої перевірки.

Думка Ів. Галюна про те, що вчення про українські північні дифтонги потребує ще ґрунтовної перевірки, не втратила свого значення й тепер.

11. З організацією Діалектологічної комісії при УАН де-що пожвавилася публікація праць з української діалектології. Так, у 1928 р. виходить «Український діалектологічний збірник»²⁸. У цьому збірнику були надруковані такі три статті:

Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття; П. Гладкий, Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині; Ю. Виноградський, До діалектології Задесенія. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів.

Коротко характеризуємо названі статті.

Б. Кобилянський у своїй статті на той час досить докладно описав фонетичні, морфологічні та лексичні особливості гуцульського говору. Праця його багата на новий для того часу фактичний матеріал. Однак, як відзначив рецензент, «праця Б. Кобилянського вийшла не цілком вдала»²⁹, бо в описі фонетичних особливостей трапляється чимало неточностей і помилок, а морфологічні особливості описані вже надто скупко і схематично. Зовсім не описані синтаксичні особливості гуцульського говору.

Найкращим був розділ, присвячений лексичним особливостям гуцульського говору. В цьому розділі були подані діалектні назви рослин (*ле'леч'—вільха*), звірів і птахів (*нур'ці'*, рл.,—видра), (*ме р'ше/-а*—свійська птиця); назви спорідненості (*д'е'д'о*—*л'е'л'о*—*не'н'о*—*бад'іко*—*ба'т'ко*); назви одягу (*ба'канч'і/мад./*—чоботи; *ра'нтух*—накидка) тощо.

Подані в цьому розділі і приклади іншомовних слів (польських, румунських, німецьких), що зайшли в гуцульський говір. Напр., з польської — *альбо*, *дзэг а'рок*; німецької—*фі'рман*, *ле'мар'*; румунської — *бе'лега*—кізяк, *бе'рдо*—круча; *г рун'*—узгір'я тощо.

Не можна не відзначити, що в роботі Б. Кобилянського була вжита транскрипція, яка досить помітно відрізнялась і від транскрипції, рекомендованої О. Синявським, і від транскрипції, яку пропонував Є. Тимченко. Так, окремі варіанти звуків він передавав, напр., так:

напружений звук Е — буквою Э (*вэн—він*, *дзвэн—дзвін*); відкритий звук Е — буквою э (*јакајај—який*);

²⁸ Праці Діалектологічної Комісії, кн. I, К., 1928.

²⁹ Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XIX, 1928, стор. 349.

напружений звук У — буквами Ў, Ӱ; нескладовий звук У — буквою W (*коров*); напружений звук О заднього ряду — буквою O (*кроком*); звук О переднього ряду середнього утворення — буквою Ö (*мої*); задньоязиковий гортанний звук Г — буквою ɣ; африкати ДЗ, ДЖ не накривались дужкою.

Уживання в працях цього періоду різної транскрипції заважало розумінню діалектологічних робіт і взагалі вносило деякий суб'єктивізм в опис звукової системи досліджуваних говорів.

Праця Б. Кобилянського була після революції першою спробою описати не мову якогось окремого села, а мову цілого говору.

В статті П. Гладкого подані найважливіші фонетичні, морфологічні і синтаксичні риси говірки с. Блиставиці. В порівнянні з іншими пореволюційними працями з української діалектології в статті П. Гладкого є дещо й нове. Так, він зробив спробу описати форми словотворення різних частин мови. Серед прикладів, поданих до форм словотворення, є і діалектні форми. Напр., *музи'л'*—мозоля, *о'л'іј*—оля, *пу'п'янка* — пуп'янок, *поло'тниц'а* — полільниця, *стерно'* — стерня, *цме'рлини* — похорони, *зи'рнаја ніч* — зоряна ніч, *ви'пол'ани* — виполений; *тудо'ју*, *кудо'ју*, *по'к'іл'*, *смеркома'*, *науздуба'шк'і*, *тре'јчи*, *готова'т'* тощо.

Для характеристики синтаксису говірки автор наводить чимало прикладів, серед яких трапляються приклади з вузькодіалектними та архаїчними синтаксичними рисами. Напр.: *Д'в'і коро'ві води'у*; *Ден' о'до д'н'а бли'шше ік сме'рт'і*; *Мен'і бајду'же про ц'у'ју д'іучину*; *Проз во'ду не ви'дно*; *Іак хо'лодно бу'де, дак не појду'*; *Ночно'јі доби' було'* тощо.

Приділено деяку увагу і особливостям наголосу в слові. Констатується, напр., відмінний супроти літературної мови наголос у таких словах: *о'дріз*—обрез (рос.); *горошо'к* — гор'шок; *роби'тник*—робітні'к; *галу'шкі*—галушки'; *зи'рочки*—зірочки'; *м'ја'каја*—м'яка'; *зеле'нен'ка*—зелене'нька; *по цьо'му*—по цьому'; *приве'зли*—привезли'.

Зіставивши фонетичні і морфологічні риси, які за В. Ганцовим характеризують північні говори, з фонетичними і морфологічними рисами говірки с. Блиставиці, автор приходять до висновку, що говірку с. Блиставиці треба визнати за північну з деякою домішкою рис південних говорів.

*Стаття Ю. Виноградського «З діалектології Задесення» цікава головним чином тим, що він намагається визначити місце Сосницької говірки серед інших, бо за класифікацією К. Михальчука її можна віднести і до «сіверсько-українського», і до «ніженсько-переяславського» різноріччя. За даними автора статті, Сосницька говірка «в сітці говірок східнополі-

ських являє собою те очко, яке тісно зв'язане (й межує) з говірками перехідними до південних, а саме з тими говірками, де південні риси ще недавно повстали на основі північній...»³⁰. До таких висновків Ю. Виноградський прийшов головним чином за фонетичними і, частково, морфологічними особливостями говірки. Правда, він звернув увагу й на те, що з погляду лексичного Сосницька говірка не відрізняється від сусідніх перехідних до південних. Зокрема, автор пише, що в Сосницькій говірці помітно зникають архаїзми, що таке слово як *кошуля* (сорочка) можна почути вже тільки від старих людей. Зроблено спробу, як радив ще К. Михальчук, використати для визначення місця опису даної говірки серед інших і деякі етнографічні риси, властиві носіям цієї говірки. Так, констатується, що на півдні Сосницького повіту люди не носять білих свит, а на півночі, в Поліссі — носять; на півдні хати обмазані глиною і побілені, а на півночі цього звичаю нема і т. д. Автор також констатує, що носії Сосницької говірки відрізняють себе і від південних, і від північних українців. Перших вони називають *степовиками*, а других — *поліщуками*.

12. У 1928 р. було опубліковано дві праці О. Курило, різні за своїм змістом і характером, і, водночас, досить тісно зв'язані між собою. Перша праця — *«Матеріали до української діалектології та фольклористики»*³¹, а друга — *«Спроби пояснити процес зміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів»*³².

І до революції, і в перші роки після революції українські діалектологи досить докладно, порівняно з іншими рисами, описали розвиток старих О, Е у відкритих і новозакритих складах у місцевих північних говорах. Ще до революції історики і діалектологи української мови вважали, що і в південній групі українських говорів колись були дифтонги в новозакритих складах, з яких, зрештою, і витворився монофтонг І. (О. Потебня, П. Житецький). О. Курило, яка довго вивчала дифтонгічні українські говори, вирішила перевірити це твердження попередніх дослідників. З цією метою вона протягом 1924—1926 рр. вивчала українські подільські говірки. Ось у *«Матеріалах до української діалектології і фольклористики»* і надруковані переважно ті матеріали, які дослідниця збирала на території українських подільських говірок протягом 1924—1926 рр. На основі цих записів діалектної мови подільських говірок і спостережень авторки за характером наголосу була написана друга робота О. Курило *«Спроба пояснити процес зміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів»*.

³⁰ Український діалектологічний збірник, кн. I, К., 1928, стор. 165.

³¹ Постійна Діалектологічна Комісія УАН, К., 1928.

³² Постійна Діалектологічна Комісія УАН, К., 1928.

На підставі вивчення умов, за яких у подільських українських говірках О, Е переходять в І, дослідниця прийшла до таких висновків:

У подільських українських говірках немає тієї різкої відмінності між наголошеним і ненаголошеним складом, яка спостерігається в північних українських дифтонгічних говорах. Наголосова сила між складами розподіляється більш-менш рівномірно.

Більш-менш рівномірний розподіл наголосової сили між наголошеним і ненаголошеним складом не створив умов для різкої рефлексії О, Е в новозакритих складах, наголошених і ненаголошених. Отже,— твердить дослідниця,— зміна О, Е в І у подільських українських говірках відбулась незалежно від наголосу.

Порівняно з північними українськими говорами менш інтенсивна сила наголошеного складу в подільських говірках не створила умов для дифтонгізації старих О, Е в новозакритих складах. Зміна старих О, Е в І в новозакритих складах в українських подільських говірках відбулась без дифтонгізації їх.

Занепад глухих у південних українських говірках, на думку авторки, підсилив артикуляційну енергію не тільки О, Е, як це спостерігається в українських дифтонгічних говорах, а підсилив енергію цілого складу, зокрема підсилив і енергію попереднього приголосного.

Для подільських українських говірок досить характерна вокальна асиміляція (*худий, тубі*). Старі О, Е ще до втрати Ъ, Ь також могли піддатись вокальній асиміляції в У, Ў. Після занепаду глухих звуки У, Ў поступово делябілізуються і, зрештою, дають І.

Таким чином, О. Курило висловила думку, очевидно під впливом Т. Лера-Сплавінського, про можливість двох відмінних процесів зміни старих О, Е в І в новозакритих складах. За її концепцією, в північних українських говорах ця зміна відбувалась через дифтонгізацію наголошених О, Е в новозакритих складах, а в південних — незалежно від наголосу і без дифтонгізації їх.

В українському радянському мовознавстві, наскільки нам відомо, концепція О. Курило не піддавалась науковій перевірці і критиці. Названа концепція О. Курило була обійдена, замовчана. Як відомо, в працях О. Курило з української діалектології є чимало суб'єктивного, зокрема суб'єктивне може бути і в характеристиці наголосу подільських українських говірок. До речі, вона сама це відчувала, бо писала, що тільки інструментальні досліди характеру наголосу в подільських говірках могли б поставити дослідника на твердий ґрунт³³.

³³ О. Курило, Спроба..., стор. 26.

Однак досі на цей твердий ґрунт, хоч технічні можливості в нас тепер є, поки що ніхто не став. За традицією в нашій мовознавчій літературі поширене твердження, що на всій території української мови старі О, Е змінились у новозакритих складах в І тільки через дифтонгізацію їх.

13. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в національних мовах почали відбуватись помітні зміни в словниковому складі, у взаєминах між літературною мовою і діалектами тощо. В кінці 20-х років ці зміни були такі вже очевидні, що перед ученими постала потреба, з одного боку, записувати все старе, архаїчне, приречене на відмирання, щоб зберегти його для науки, а, з другого, зібрати все нове, все те прогресивне, що могло визначити основні лінії дальшого розвитку української мови. Для реалізації цього завдання потрібні були молоді радянські кадри діалектологів, обізнані хоча б з основами радянської діалектології. З цією метою лінгвістичні вчені С. О. Єрьомін та І. О. Фальов і видали новий посібник з діалектології³⁴, призначений не тільки для студентів філологічних факультетів, а й для краєзнавців Росії, Білорусії та України.

У посібнику було три частини — «Краткий очерк русской диалектологии»; «Программа для собирания материала по народным говорам» і «Хрестоматия».

У першому розділі були коротко схарактеризовані великоруські, білоруські і українські говори, взаємини між ними, поділ говорів на групи (наріччя) з стислою характеристикою кожної групи говорів. Нас, зрозуміло, цікавить та частина цього розділу, в якій описуються українські говори.

Характеризуючи українські говори в їх відношенні до великоруських і білоруських, автори наводять тільки шість фонетичних і дві морфологічних відмінних ознаки. Ніяких відмінних синтаксичних і лексичних ознак автори не подають. Звичайно, що наведених фонетичних і морфологічних ознак українських говорів, відмінних супроти великоруських і білоруських, мало. Автори це відчували, але навести синтаксичні та лексичні риси не могли і змушені були сказати, що українські говори відрізняються ще від великоруських і «багатьма синтаксичними зворотами, наголосом і словником»³⁵.

Всі українські говори автори посібника, за В. Ганцовим, поділили на дві групи — *північну* і *південну*. Ознаки цих двох груп і двох підгруп південної групи українських говорів вони подали за схарактеризованою вище працею В. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів». Отож,

³⁴ Русская диалектология. Хрестоматия с кратким очерком диалектологии и программой для собирания материала по народным говорам. Составили С. А. Еремин и И. А. Фалев под редакцией акад. Е. Ф. Карского. ГИЗ, М.-Л., 1928.

³⁵ Там же, стор. 42.

всі зауваження, зроблені до класифікації українських говорів В. Ганцова, стосуються і класифікації українських говорів у цьому посібникові.

Ставлячи питання про генезис російських, українських і білоруських говорів, автори пишуть, що в X ст. східнослов'янські говори мали три групи — *північноруську, південно-східну і південну*. Південна група східнослов'янських говорів була предком сучасних українських говорів. Північноруська і південно-східна групи східнослов'янських говорів були предком сучасних російських говорів. Щодо білоруських говорів, то вони, за словами авторів, утворились пізніше в результаті змішування східноросійських і північних українських говорів.

З 1928 р. в діалектологічних працях почав помічатись, з одного боку, деякий вплив «нового вчення про мову» акад. М. Я. Марра, а, з другого, вплив лінгвістичної географії. У зв'язку з цим автори зауважують, що останнім часом мовознавці не приваблює питання генезису діалектів, зокрема не приваблює питання виявлення прамови їх. Зате мовознавців останнім часом більше цікавить географічне поширення окремих діалектних рис і вияснення соціальних причин цього поширення³⁶. Як на той час, ця заява авторів посібника була дуже важливою. Вона свідчила про те, що в історії радянської діалектології починається відхід від традиційної діалектології (діалектографії).

Певний інтерес становить і другий розділ посібника — «Програма для збирання матеріала по народным говорам». У першому параграфі цього розділу автори цілком правильно підкреслюють вагу програм для збирання діалектних матеріалів. Маючи на увазі досвід збирання матеріалів для діалектологічного атласа в Західній Європі, автори і в нас починають популяризувати анкетний метод.

Після коротких методичних вказівок щодо збирання діалектних матеріалів розпочинається сама програма. В перших пореволюційних діалектологічних програмах на Україні, як уже говорилося, найбільше уваги приділялось вивченню фонетичних і морфологічних діалектних особливостей. Вивченню ж синтаксичних і лексичних особливостей українських говорів майже не приділялось уваги. Програма С. О. Єрьоміна та І. О. Фальова якраз навпаки — починається з питань, присвячених збиранню саме лексичних діалектних особливостей. До того ж, ця частина програми і розроблена була досить докладно. Тематично вона охоплювала майже всі сфери діяльності і побуту носіїв діалектної мови.

Всього в цій частині програми було 42 пункти. П'ять перших пунктів були присвячені виключно збиранню нових слів, які за роки революції ввійшли в народну мову, всі інші —

³⁶ Русская диалектология. Хрестоматия..., стор. 47.

збиранню архаїчної діалектної лексики. Однак і в цих пунктах рекомендовалось записувати не тільки архаїчні діалектні слова, а й нові.

Програма з лексики була припасована, головним чином, до виявлення і збирання діалектної лексики російських говорів. Однак у багатьох пунктах називались і лексичні діалектизми українських говорів. Напр., у пункті 7 до російських назв житла та його частин наводились і українські — *хата, горіще*; у пункті 8 поряд з російськими назвами різних побутових речей наводились і українські — *ночви, товкач, кринка*; у пункті 9 поряд з російськими назвами одягу, взуття тощо подавались і українські — *кошуля, плахта, онучі, бриль, убрус* і т. п.

У другій частині програми наводяться питання з фонетики, морфології і синтаксису. Але ця частина програми складена слабо. Особливо позверхово були складені ті пункти програми, за якими радилося збирати фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості українських говорів.

Цінним додатком до посібника були хрестоматія зразків діалектної мови — російської, білоруської і української. Серед зразків української діалектної мови були подані й нові, записані вже в радянський час.

В історії української діалектології посібник «*Русская диалектология*» С. О. Єрьоміна та І. О. Фальови безумовно відіграв позитивну роль. Позитивна роль його полягала, передусім, у тому, що тут поряд з загальновідомими фактами з української діалектології популяризувались і деякі нові факти, здобуті вже радянськими вченими. У цьому посібникові вперше почали популяризуватись ідеї лінгвістичної географії. Особливо велике значення для дальшого розвитку української діалектології мала нова програма з лексики. Саме під впливом цієї програми в наступні роки на Україні почали більше цікавитись вивченням діалектної лексики.

14. 1929 р. був досить врожайним на діалектологічні праці. Передусім, у цьому році був надрукований великий «*Український діалектологічний збірник*»³⁷. Коротко схарактеризуємо статті цього збірника.

Як відомо, звукові А в українських говорах можуть відповідати різні голосні. Напр.: *дес'ат'*, *десет'*, *дес'іт'*; *уз'ау*, *уз'еу*, *уз'іу*; *тел'ата*, *тел'ета*, *тел'іта*; *час*, *че'с*; *жаба*, *ж'еба*; *т'агати*, *т'ігати*; *ягода*, *јегода*; *јакиј*, *јекиј*, *јикиј*, *јікиј*.

Ось зміні звука А незалежно від його походження і присвячена в названому збірнику стаття О. Курило «*Про незалежну від наголосу зміну А по м'яких консонантах та по І в українських діалектах*».

³⁷ Кн. II, Праці Діалектологічної комісії УАН, К., 1929 р.

Дослідниця помітила, що в північних українських говорах А, незалежно від його походження, змінюється у звуки переднього ряду після диспалаталізованих приголосних у ненаголошеній позиції. В південних українських говорах А, незалежно від його походження, навпаки, змінюється у звуки переднього ряду після м'яких приголосних і в ненаголошеній, і в наголошеній позиції.

У південних українських говорах звукові А переважно відповідають звуки И, И^е, Е, рідше І. Напр.: *ши'пка, ш'е'пка*—шапка; *ли^ек, л'ік*—ляк; *р'існи'ј*—рясний; *па'мн'іт'*—пам'ять тощо.

Сконстатувавши різні умови зміни А в північних і південних українських говорах і різні наслідки цієї зміни, О. Курило, як і в попередніх своїх статтях, висунула твердження, що в основі північних і південних українських діалектів «лежать дві звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями»³⁸. Це твердження, поширюване в 20-х роках В. Ганцовим і О. Курило, на наш погляд, є сумнівним. Між діалектами і мови української народності, і мови української нації було завжди більше спільного, ніж відмінного. Отож, ні про які дві окремі звукові системи з різними своїми основними тенденціями в північних і південних українських говорах, діалектах, на нашу думку, не може бути й мови.

Характеристиці «Говірки села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи» присвячена стаття П. Гладкого. На підставі фонетичних і морфологічних рис говірки с. Нехворощі автор відносить до південно-західних українських говорів, але з деякими рисами північних говорів, особливо в морфології.

Опис говірки с. Нехворощі зроблений за таким же планом, як і опис говірки с. Блиставиці. З діалектних рис говірки с. Нехворощі, вартих уваги, можна назвати такі:

тверда вимова Д, Т, З, С, Л, Н перед І з О: *одібра'ти, тік, гол'іука, ніч* тощо; чергування Д, Т, С у дієслівних формах: *ходжу', топчу', ношу'*; тверда вимова Р: *зора', косаро'ві*; вживання приставного Г: *гиржа', Гил'ко', го'с'ін, годли'га*; вживання суфікса С'КО: *снопи'с'ко, житнис'ко*; вживання прикметників, які називають меншу міру ознаки, з префіксом ПО: *пот'існи'й* (тіснуватий); поширені такі займенникові форми як *мо'му, тво'му, усе'н'кий*; поширені такі числівникові форми як *їде'н, їдна', шти'ри, п'јато'х*; в пасивних дієприкметниках поширений суфікс -АН: *но'шаний, нава'раний*; вживаються такі діалектні прислівникові форми як *уран'*—дуже рано; *тихача'*—нишком; *підтихача'*—рос. «из подтишка»; *про'тепом* — рос. «напролом»;

³⁸ Український діалектологічний збірник, кн. II, К., 1929, стор. 75.

зг'яні—зігнувшись; збереження форм двоїни іменниками жінок і серед. рр. у назв.-знах. відм.: *дві сковород'ї, три д'ячч'ї, дві слов'ї*; вживання допоміжного дієслова *мати*: *Він має бути у нас*; вживання таких применникових конструкцій: *Сокира до пен'к'ю, Бл'юзочка про с'ва'течко*.

Десь у 1926 р. П. Бузук переїхав з Одеси на постійну роботу в столицю Білорусії Мінськ. Очоливши Діалектологічну комісію Інституту білоруської культури, П. Бузук розгорнув досить інтенсивну роботу по вивченню говірок білоруської мови.

Перебуваючи ще в Одесі, П. Бузук цікавився питаннями української діалектології, зокрема цікавився він і питаннями лінгвістичної географії. В Білорусії П. Бузук разом з С. Некрашевичем на основі програми Московської Діалектологічної Комісії склав і видав нову програму для збирання особливостей білоруських говірок³⁹. Програма ця була підпорядкована завданням і вимогам лінгвістичної географії. Так, у методичних увагах до програми упорядники писали, що визначити межі поширення кожної мови, межі поділу мови на наріччя і говірки можна тільки тоді, коли відомі межі поширення окремих рис, властивих мові, наріччю, говірці.

На підставі зібраних за цією програмою діалектних рис білоруської мови П. Бузук у 1928 р. видав перший в СРСР Діалектологічний атлас білоруської мови⁴⁰.

Як уже говорилося, П. Бузук цікавився питаннями української діалектології. Цей інтерес до питань української діалектології він зберіг, перебуваючи і в Білорусії. Про це свідчить і надрукована в *«Українському діалектологічному збірнику»* його досить велика стаття — *«Діалектологічний нарис Полтавщини»*.

До 1929 р. автори більшості статей з української діалектології обмежувались переважно констатацією рис, властивих говірці (П. Гладкий), рідше — пробували якимось коментарем виявити в говірці риси (О. Курило). П. Бузук у названій статті порушив цю традицію. Мета його статті була така: простежити географічне поширення окремих фонетичних і морфологічних рис, властивих місцевим говорам на території Полтавщини. Про це свідчать і вміщені в статті карти поширення на території Полтавщини прикметникових форм у називному відм. одн. ч. р. *чистій, весе'лій*, дієслівних форм 3-ої особи одн. тепер. часу *хо'де, ро'бе*, поширення твердого Т у дієсловах 3-ої особи одн. і мн.—*сиди'т—сидя'т*.

³⁹ С. Некрашевич і П. Бузук, Програма для збирання асабливасьцяй беларускіх гаворак і гаворак пераходных да суседніх мовау, Інститут Беларускае Культуры, Менск, 1927.

⁴⁰ П. Бузук, Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі, ч. I, в. I, виданье Інституту Беларускае Культуры, Менск, 1928.

Отже, стаття П. Бузука цікава не стільки своїм фактичним матеріалом, бо матеріал, використаний автором, був уже загалом відомий, скільки спробою, хоч би орієнтовно, визначити межі поширення окремих діалектних рис на території Полтавщини. Стаття П. Бузука цікава ще й тим, що вона свідчить про поступовий відхід українських діалектологів від традиційного діалектографічного опису досліджуваних говірок, про зародження і розвиток у нас лінгвістичної географії, про поширення ідеї створити діалектологічний атлас української мови.

Стаття Є. Рудницького «Зложене речення в гуманських діалектах» є першою спробою в кінці 20-х років описати структуру складного речення та його діалектні особливості.

Найважливіші положення цієї статті такі:

у піснях переважає паратактична сполука речень; у казках, легендах, анекдотах тип складних речень мішаний — паратактичний і гіпотактичний; у розповідній повсякденній мові також поширений мішаний тип складних речень — паратактичний і гіпотактичний; у діловій мові, у різних розпорядженнях тощо поширюється гіпотактична сполука складних речень. «Ця «ділова» різновидність мови показує,— пише автор,— що сучасна народна мова йде від сурядності до підрядності, наближаючись тим до мови літературної»⁴¹.

У мові молоді помітна тенденція до вживання «сполучникового й підрядного будування фрази»⁴².

В структурі складного речення уманських говірок дослідник виявив спільні і відмінні риси з структурою складного речення в літературній мові. Серед відмінних рис, властивих структурі складного речення уманських говірок, він наводить, напр., такі:

Уживання сполучника ТОДІ замість І в складносурядних реченнях з часовим значенням: *Пійняли його, тоді Петро зачав бити.*

Уживання протиставного сполучника у складносурядному реченні ТАЛЕ (із та+але): *Не хтілось їсти, тале повечерав.*

Сполучник БО може стояти в середині підрядного причинного речення: *Не хочу: так бо він мені в'ївся.*

Підрядні речення часу можуть в'язатись з головним сполучником *заки(і)м*: *Закім приїхав, то й ніч настала.*

Поява статті Є. Рудницького свідчила, що українські діалектологи в кінці 20-х років почали цікавитись і питаннями синтаксису діалектної мови.

Українські діалектологи 20-х років особливо цікавились збиранням і вивченням фонетичних рис місцевих говорів. Для дослідників цього часу дуже характерним є замилювання різними звуковими відтінками одного і того ж звука, що трап-

⁴¹ Український діалектологічний збірник, кн. II, 1929, стор. 213.

⁴² Там же, стор. 214.

лялись в окремих українських говорах. Ця гонитва за виявленням звукових відтінків і відтіноків у мові досліджуваних говорів кидається просто в вічі, особливо при читанні діалектологічних праць О. Курило, яка в описуваному говорі тільки на власне вухо, без будь-якої апаратури, відрізняє по 5—7 відтінків одного і того ж звука.

Така суб'єктивна констатація багатьох, часто зовсім нетипових і випадкових для говору, відтінків дуже ускладнювала транскрипцію, гальмувала розуміння читачем помічених звукових особливостей і, зрештою, цілком природно, породжувала недовіря до результатів дослідження. Ось проти такого «імпресіоністичного ставлення до мови, зокрема нахилу до якогось штучного множення своїх вражень»⁴³, проти «буйного суб'єктивізму» і скерована стаття О. Синявського «З української діалектології» («Про фонематичний принцип у діалектології»). У цій статті автор цілком справедливо, хоч і з деяким запізненням, гостро критикує діалектологів 20-х років за те, що вони недооцінили кращі праці з російської діалектології, що вони зігнорували вчення Бодуена де Куртене, Л. Щерби про фонему і стали на шлях зайвого теоретизування та суб'єктивних домислів і штучних порівнянь. О. Синявський справедливо радить діалектологам при вивченні фонетики говору стати на реальний ґрунт і урахувати тільки об'єктивні факти. А таким об'єктивним фактом «у фонетиці є фонема, що в діалектології повинна бути, також як і в інших галузях науки про мову, вихідним моментом, чимось подібним своїм значенням до елементів матерії в фізиці, аксіом у геометрії, клітин у біології тощо»⁴⁴.

Водночас О. Синявський закликав діалектологів бути об'єктивними при характеристиці фонетичних особливостей говорів, використовувати інструментальні способи дослідження.

«На жаль,—писав він,—на українському ґрунті інструментальні способи досліджування народної мови та й взагалі української мови можна сказати зовсім іще не відомі, майже зовсім не відомі навіть такі способи, що не вимагають дорогих спеціальних приладів та довгої науки, як, напр., досліджування артикуляцій язика з допомогою штучного піднебіння. А шкода, бо чимало фонетичних проблем української мови взагалі і зокрема її діалектів могли б уже бути цим способом коли не цілком вирішені, то бодай наближені до вирішення, а також, що найважливіше, вийшли б із наукового вжитку як зайвий баласт оті всі в такій же мірі категоричні, як і безпідставні твердження про фонетичні подробиці, що й не можуть бути розв'язані без допомоги об'єктивних інструмен-

⁴³ Український діалектологічний збірник, кн. II, 1929, стор. 236.

⁴⁴ Там же, стор. 245.

тальних свідчень, як, напр., про характер (тверді чи м'які) губних перед І»⁴⁵.

Наведені поради О. Синявського були корисними не тільки для діалектологів 20-х років. Вони корисні і для діалектологів наших днів: з часу опублікування цих порад минуло понад 30 років, техніка звукозапису за цей час у нас зробила величезні успіхи, а поради О. Синявського широко запровадити інструментальне вивчення українських говорів, на жаль, лишилися й досі нездійсненими.

15. В кінці 20-х років починають все частіше і частіше з'являтися праці, в яких констатуються вже і окремі лексичні діалектизми. Так, у «Матеріалах до української діалектології та фольклористики» О. Курило⁴⁶ надруковано декілька невеличких словничків різних місцевих українських говорів. У цих словничках вміщувались такі групи діалектних слів:

Вузькодіалектні слова, що не вживаються в українській літературній мові. Напр.: *здійка'цця*—трапитися (Прилуцька округа), *чухно'*—сверблячка (Мелітопольська округа); *очине'шник*—сонячник (Проскурівська окр.); *хумила'*—дрібна солома, полова (Білоцерківська окр.); *латри'га*—ні до чого непридатний чоловік (Київська окр.); *мала'нка*—блискавка (Чернігівська окр.).

Слова, що вживаються і в українській літературній мові, але дещо в іншому звуковому оформленні. Напр.: *ви'мня*, *дрімни'вий* (дрімливий) (Прилуцька окр.); *двана'йцять*, *земня'* (Проскурівська окр.); *ма'йбуть*, *се'дячи* (Білоцерківська окр.); *сого'ні* (сьогодні), *три'йцять* (Чернігів. окр.).

Слова з деякими граматичними особливостями. Напр.: *хо'дя*—ходячи (Проскурівська окр.); *горо'хвисько*, *запу'щаний* (Білоцерківська окр.); *посіто*—посіяно (Чернігів. окр.).

Слова, що зайшли в українські говори з російської мови. Напр.: *ла'вка*—крамниця; *сов'і'то'вацця* (Прилуцька окр.); *ле'нта*, *скам'я'* (Чернігів. окр.).

Декілька лексичних діалектизмів подав у «Діалектологічному *нарисі Полтавщини*» і П. Бузук, напр.: *жумра'ть*—жувати; *за'пно*—прикро; *носови'ця*—«клажа, ноша», *трюхичу'*—«їду труськом» тощо.

У 1929 р. була опублікована вже окрема стаття, присвячена тільки вивченню лексичних особливостей говірки одного села. Ми маємо на увазі статтю Т. Сікиринського «До особливостей словника Слободи Стоянови Захар'ївського району на Одещині»⁴⁷. У цій статті в алфавітному порядку подано 211 слів, яких нема в словнику Б. Грінченка, а якщо вони й подані, то з іншим значенням чи в іншому звуковому оформленні. За спостереженнями дослідника, більшість наведених

⁴⁵ Український діалектологічний збірник, кн. II, 1929, стор. 245.

⁴⁶ Постійна Діалектологічна комісія УАН, К., 1928.

⁴⁷ Записи Одеського наукового при УАН т-ва, № 3, 1929.

слів ще активно вживаються носіями говірки. Тільки біля деяких з наведених слів подані ремарки — «колись», «іноді», «рідко».

Серед поданих у словничку слів є, передусім, вузькі діалектизми. Ось деякі з них:

Бомбатися—помалу йти; *Варвітня*,—і, ж. — сварка; *Гертоп*,—у, ч.—дуже глибока балка, часто поруч з щовбом; *Короташі*, -ів, мн.— дуже короткі гони до 100 саж. і менші; *Мошкдоритись*—довго товктись, гаятись.

Однак таких вузьких діалектизмів подано у словничку порівняно мало. Більшість поданих у ньому слів — це діалектизми, властиві й іншим українським говорам. Напр.: *гатя, гать*—виклик до коней, щоб повертали праворуч; *койці*, -ів, мн.— велика клітка перевозити дробину на базар; *налавник*, -а, ч.— довгий, неширокий килимок для застилання лави.

Деякі з поданих у словнику слів є запозичення з російської чи молдавської мов. Напр.: *бадя*, -і, ж.—велике відро; *жалування*, -ня, ж.—платня; *кошолка*, -и, ж.— довгастиий кошик з двома вухами, що згинаються до купи; *кушак*—шкурняний пояс; *кісьора*, -и, ж.—15 снопів, що з них 14 складається навхрест колосом в середину, а один прикриває їх зверху; *папушойницько*—кукурудзиння; *катруца*, -и, ж. — маленька комірка під комином збоку челюстів, в кінці припічка у кутку для попелу; *лукуні*, -ів, мн. — ніби дрібні пампушки, частіше з солодкого тіста, розрізані зовсім на окремі шматки ще в тісті.

Як видно з наведених прикладів, біля слів подавались граматичні ремарки: наводились форми род. відм. одн., позначалася категорія роду, позначалися іменники, які вживаються тільки в множині. Це добре. Однак наголос у слові не позначався, ілюстративні речення не наводились. Це, звичайно, хіба словничка.

Надрукований Т. Сікиринським невеличкий словничок діалектних слів слободи Стоянови після Жовтня був, мабуть, першою спробою укладати словнички специфічної лексики українських місцевих говорів.

16. Протягом 1929 р. для студентів-заочників були опубліковані окремими брошурами лекції-завдання з діалектології російської, білоруської і української мов І. Г. Голанова⁴⁸. У цих лекціях-завданнях І. Г. Голанов висловив декілька таких положень, на які тогочасні українські діалектологи не могли не звернути. Як уже неодноразово підкреслювалось, українські діалектологи головним чином цікавилися фонетичними особливостями місцевих говорів. Визначаючи предмет діалектології, І. Г. Голанов писав, що діалектологія має вивчати звуки, форми, звороти і словник народних говорів.

⁴⁸ І. Г. Голанов, Русская диалектология, Бюро заочного обучения при педфаке 2-го МГУ, М., 1929.

Але найбільшу увагу діалектолог повинен звертати на вивчення фонетичних і лексичних особливостей місцевих говорів, бо ці особливості в найбільшій мірі їх характеризують і відмежовують один від одного.

Таким чином, І. Г. Голанов радив діалектологам більше звертати увагу на вивчення лексичних особливостей місцевих говорів. Така порада була, безумовно, корисною.

Корисним було в лекціях-завданнях і ознайомлення студентів-філологів з досягненнями зарубіжної діалектології. Зокрема, автор знайомить студентів з основними положеннями, методикою, завданнями лінгвістичної географії і досягненнями в цій галузі німецьких і французьких лінгвогеографів.

Але в роботі І. Г. Голанова були і слабкі місця. Так, українські говори І. Г. Голанов поділяв на три групи — *південну, північну і карпатську*, тобто популяризував класифікацію українських говорів Московської Діалектологічної Комісії 1915 р., яка вже на той час не визнавалася науково обгрунтованою. Подана І. Г. Голановим характеристика цих груп українських говорів дуже побіжна і викладена далеко гірше, ніж в *«Опыте диалектологической карты русского языка в Европе»* Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколовим і Д. Н. Ушаковим. Зразки українських говорів, які наводяться в лекціях-завданнях для практичних занять, подаються тільки в дореволюційних записах, за *«Хрестоматией по малорусской диалектологии»* Н. Дурново.

Про генезис російських, білоруських і українських говорів у лекціях-завданнях І. Г. Голанова також сказано надто побіжно і не завжди правильно. Так, напр., він поділяв погляди О. Соболевського, згідно з якими українська народність ніби склалась з XIII ст. на території Галицько-Волинської землі, і українці тільки з XIV ст. почали поступово переселятись на сучасні східноукраїнські землі.

17. В кінці 20-х років у працях з української діалектології починають поступово популяризуватись вульгарно-соціологічні концепції «нового вчення про мову» акад. М. Я. Марра. Яскравим прикладом популяризації основних положень «нового вчення про мову» в діалектології може бути стаття Г. Данилова *«Язык общественного класса»*⁴⁹, в якій він спробував схарактеризувати мову українських робітників, селян та інтелігенції с. Білики, Полтавської області. Ось як він, напр., характеризував мову куркулів:

«Язык селянских багатеев в сравнении с языком бедноты отличается следующими характерными признаками: богатством словаря (точнее семантем) и синтаксических конструкций, несколько иным словарным составом, 'особой эмоцио-

⁴⁹ Ученые записки Института языка и литературы, Ранион, 3, М., 1929.

нальної окраской отдельных слов, некоторыми морфологическими и фонетическими особенностями, наконец, специфическим, так сказать, тоном речи»⁵⁰.

Але мову і заможних, і бідних селян Г. Данилов ще вважав українською. А про мову робітників с. Білики він заявив таке:

«Язык рабочих Российской и Украинской республики один и тот же: это русский язык послеоктябрьской эпохи: разница лишь в окраске звуков, в фонетическом складе языка»⁵¹.

Вульгарно-соціологічний і націоналістичний характер наведених тверджень Г. Данилова цілком очевидний. На сторінках української періодичної преси стаття Г. Данилова уже в 1929 р. зазнала гострої критики. Правда, критикувалася вона не стільки за опис мови с. Білики в класовому аспекті, скільки за твердження, що ніби український робітничий клас не має своєї мови, що ніби український і російський робітничий клас говорить однією мовою — російською.

17. В 1930 р. почав виходити окремими лекціями «*Історичний курс української мови*»⁵² для студентів-заочників. Перші три лекції цього курсу, написані М. Ф. Сулимою, були присвячені українській діалектології. У цих лекціях М. Ф. Сулима популяризував традиційні погляди на діалектологію як на науку, що повинна на підставі зібраних матеріалів описати характерні риси українських говорів, подати класифікацію говорів і висвітлити генезис їх.

Класифікацію і характеристику українських говорів М. Ф. Сулима майже текстуально подав за працею В. Ганцова «*Діалектологічна класифікація українських говорів*», яку вважав за «найновіше слово в справі поділу української мови на основні діалекти»⁵³. За В. Ганцовим, без будь-яких критичних зауважень, автор викладає і питання генезису українських говорів.

До появи лекцій з української діалектології М. Ф. Сулими, як згадувалося вище, були вже надруковані посібники з діалектології Ю. Ф. Карського, С. О. Єрьоміна та І. О. Фальова, І. Г. Голанова. У цих посібниках, зокрема в останніх двох, були вже зроблені хоч деякі спроби відійти від традиційної діалектології. В лекціях же М. Ф. Сулими українська діалектологія викладалась у суто традиційному описовому плані.

18. У західних областях України, які перебували в складі шляхетської Польщі і буржуазної Чехословаччини, з 1917 по 1933 р. праць, присвячених українській діалектології, було написано небагато. Розглянемо їх.

⁵⁰ Ученые записки Института языка и литературы, Ранион, 3, М., 1929, стор. 168.

⁵¹ Там же, стор. 178.

⁵² НКО, Всеукраїнський заочний інститут народної освіти, Харків, 1930.

⁵³ Там же, стор. 63.

У невеличкій праці «Погляд на історію української мови» О. Колеса⁵⁴ побіжно зупинився на генезисі українських говорів та класифікації і характеристиці їх. Автор припускає, що вже в XI ст. почали викристалізовуватись дві головні групи майбутніх українських говорів — *північно-західна* і *південно-східна*. Типовим представником першої групи говорів є сучасні північні українські говори, а другої — всі південні.

Північно-західні говори (сучасні північні українські говори) в своїй основі мають мову колишніх сіверян, деревлян, полян, дулібів і, можливо, хорватів.

Південно-східні говори (сучасні південно-західні і південно-східні) в своїй основі мають мову колишніх уличів і тиберців.

Сучасні північні дифтонгічні українські говори О. Колеса вважає за найдавнішу формацію у фонологічній еволюції, а прикарпатські і закарпатські українські говори, в яких замість О, Е, Ї вимовляються монофтонги У, Ю, Ы, И, автор вважає за новішу фонологічну формацію.

Сучасні південно-західні і південно-східні українські говори, в яких О, Е, Ї в певних позиціях відповідає І, автор вважає за найновішу фонологічну формацію.

У своїй праці О. Колеса приєднується до класифікації українських говорів, яку в 1923 р. опублікував В. Ганцов.

В другій половині 20-х років, як ми вже відзначали, Б. Кобилянський вивчав гуцульський говір. Його велика стаття «*Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття*» була надрукована в І-ій книжці «*Українського діалектологічного збірника*»⁵⁵.

І. Зілинський опублікував дві праці — «*До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів*»⁵⁶ і «*Карта українських говорів*»⁵⁷.

У першій праці І. Зілинський критикує цілий ряд положень праці В. Ганцова «*Діалектологічна класифікація українських говорів*». Так, він справедливо докоряв В. Ганцову за те, що той зробив класифікацію українських говорів тільки за деякими, хай і істотними, фонетичними ознаками. А наукову класифікацію українських говорів,—писав рецензент,—можна подати тільки тоді, коли буде проведене найдокладніше вивчення всіх особливостей українських говорів, а не тільки фонетичних.

Не поділяв І. Зілинський і думки В. Ганцова про те, що ніби риси північних українських говорів свідчать про споконвічну відмінність їх (говорів) від південних українських говорів.

⁵⁴ О. Колеса, Погляд на історію української мови, Прага, 1924.

⁵⁵ Див. Український діалектологічний збірник, Київ, 1928.

⁵⁶ ЗНТШ, т. 141—143, 1925.

⁵⁷ Варшава, 1933.

У праці «Карта українських говорів» І. Зілинський подає класифікацію українських говорів. Всі українські говори він групує, так само, як і В. Ганцов, і за тими ж критеріями, в два наріччя — *північноукраїнське* і *південноукраїнське*. Таким чином, у цій праці І. Зілинський відмовився від своєї попередньої класифікації українських говорів і тих критеріїв, які лежали в її основі⁵⁸.

У кожному наріччі І. Зілинський виділяє говори. Так, у північному наріччі він виділяє 3 групи говорів — *східнополіську*, *середньополіську* і *західнополіську* (За К. Михальчуком).

У південно-західному піднаріччі виділено *південноволинський*, *подільський*, *покутсько-буковинський*, *наддністрянський*, *надсянський* і *карпатський* (*лемківський*, *бойківський* і *гуцульський*) говори.

Серед говорів південно-східного піднаріччя названо тільки два — *полтавський* і *південнокіївський*.

Ось і всі праці з української діалектології, що були опубліковані в західних областях України до 1933 р.

ВИСНОВКИ

1. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, з 1917 по 1933 р. включно, українська діалектологія розвивалася в рамках старої, традиційної описової діалектології. З кінця 20-х років в українській діалектології починають з'являтися перші спроби прокоментувати окремі діалектні явища в світлі «нового вчення про мову». Тільки з кінця 20-х років в українській діалектології поступово починають поширюватися ідеї лінгвістичної географії.

2. В перші роки після революції діалектологи головним чином цікавилися українськими північними говорами. Тільки з другої половини 20-х рр. дослідники почали вивчати південно-східні і південно-західні українські говори.

3. В полі уваги діалектологів, за традицією, як цього потребувало історико-порівняльне мовознавство, були головним чином фонетичні особливості українських говорів. Слабо вивчались морфологічні і, особливо, синтаксичні та лексичні риси українських говорів. Тільки з кінця 20-х років діалектологи стали приділяти все більше й більше уваги синтаксичним та лексичним особливостям українських говорів.

4. Єдиної загальнообов'язкової програми для збирання діалектних матеріалів і методики збирання їх, єдиної обов'язкової для всіх транскрипції за цей період так і не було створено. Методологічний розбід і хитання то в той, то в інший бік — характерні риси багатьох праць з української діалектології цього періоду.

⁵⁸ Див. «Проба упорядкування українських говорів», ЗНТШ, т. 117—118, 1914.

5. З 1917 по 1933 р. не було написано жодної синтетичної праці з української діалектології. З найпомітніших праць у цей час були праці В. Ганцова і О. Курило, для яких був дуже характерний суб'єктивізм і в оцінці, і в описі діалектних явищ.

6. Досвід кращих російських діалектологів у перші роки після революції використовувався на Україні недостатньо.

7. В середині 20-х років з'явилися перші спроби створити посібники з української діалектології, через які популяризувались не тільки елементарні відомості з української діалектології, а й методика збирання діалектного матеріалу, що частково сприяло підготовці молодих кадрів.

8. Для української діалектології протягом усього цього часу було характерне замилювання «запашними» архаїчними мовними особливостями, які іноді надто вже ідеалізувались, а іноді видавались й за норми української літературної мови.

9. В працях з української діалектології, написаних з 1917 по 1933 р., було спопуляризовано чимало неприйнятних чи сумнівних положень. Але деякі теоретичні міркування тогочасних діалектологів не втратили свого значення ще й тепер. Над деякими питаннями, що ставилися тодішніми дослідниками, але не були розв'язані, або ж були розв'язані неправильно, варто працювати і сучасним радянським діалектологам. Фактичний матеріал, зібраний дослідниками цього періоду, також повинен бути використаний сучасними радянськими мовознавцями.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Описова діалектологія, історична діалектологія, лінгвістична географія та їх значення для вивчення історії української мови.

2. Три періоди в історії української діалектології після Жовтня. Коротка характеристика їх.

3. Зв'язок української діалектології з найголовнішими завданнями радянського мовознавства.

4. Методи збирання і вивчення діалектних особливостей українських говорів.

5. Програми, анкети, за якими вивчались особливості українських говорів. Коротка характеристика їх.

6. Характеристика фонетичної транскрипції, яку вживали перші радянські діалектологи.

7. Перші посібники і підручники з української діалектології.

8. Вплив досліджень з російської діалектології на розвиток української діалектології.

ТЕМИ ДЛЯ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Радянські діалектологи про дифтонги українських північних говорів.

2. Характеристика діалектної лексики, зібраної першими радянськими дослідниками.

3. Діалектологічна класифікація українських говорів В. Ганцова.

4. Аналіз посібника «Русская диалектология» С. О. Ерьоміна та І. О. Фальова.

РОЗДІЛ II

(1934—1950 рр.)

1. Початок 30-х років — це водночас і початок нового, другого періоду в історії української діалектології. Весь цей період характеризується, по-перше, поступовим проникненням у діалектологічні дослідження деяких положень «нового вчення про мову» акад. М. Я. Марра, а, по-друге, поширенням ідей лінгвістичної географії і активним збиранням матеріалів для діалектологічного атласа української мови.

У 1935 р. вперше була опублікована дуже важлива праця Ф. Енгельса «Франкский диалект»⁵⁹. У цій праці Ф. Енгельс на підставі вивчення мови писемних пам'яток, топонімічних назв, фонетичних і особливо морфологічних рис окремих німецьких діалектів довів, що франкський діалект уже в VI—VII ст. ст. був самостійним німецьким діалектом, що діалект є мовою племені, що виникнення і розвиток діалектів треба шукати в конкретній історії їх носіїв—племен. Однак до 1950 р. ця праця Ф. Енгельса в українській діалектології майже не використовувалась і не популяризувалась, бо її положення різко розходилися з положеннями «нового вчення про мову».

В зв'язку з перебудовою української діалектології на нові засади в її розвитку настало деяке затишшя. Діалектологи почали вивчати «нове вчення про мову», лінгвістичну географію та ті діалектологічні праці російських дослідників, в яких на той час найповніше і найпослідовніше були зреалізовані положення «нового вчення про мову» і лінгвістичної географії. Одночасно в світлі нових вимог розпочалась і підготовка молодих кадрів з української діалектології. До середини 30-х років українська діалектологія на філологічних факультетах викладалась елементарно, в загальних рисах або в курсі сучасної української літературної мови, або в курсі історії української мови⁶⁰. З другої половини 30-х років на філологічних факультетах педінститутів і університетів українська діалек-

⁵⁹ Партиздат ЦК ВКП(б), 1935.

⁶⁰ Див. П. Горецький, Ів. Шаля, Українська мова, вид. VII. Книгоспілка, 1929, стор. 287—294; К. Німчинов, Український язик у минулому й тепер, ДВУ, 1926, стор. 73—79.

тологія почала читатись як окрема наукова дисципліна. Це, звичайно, дуже сприяло не тільки популяризації цієї важливої дисципліни, а й підготовці молодих радянських діалектологів.

Перші статті з української діалектології в світлі нових вимог почали з'являтися на сторінках журналу «Мовознавство» АН УРСР з 1937 р. Розглянемо їх.

2. Стаття «До характеристики діалектних особливостей мови с. Кодні» Л. Рак⁶¹ була першою спробою подати монографічний опис говірки в світлі нових вимог. Ця стаття від статей попереднього періоду, напр., від статей монографічного характеру П. Гладкого, відрізняється передусім своїм планом. Якщо в попередніх монографічних описах окремих говірок переважно і в першу чергу характеризувались фонетичні та морфологічні риси і побіжно констатувались окремі синтаксичні та лексичні риси, то в статті Л. Рак насамперед характеризувались лексичні риси, а потім уже — фонетичні, морфологічні і синтаксичні.

Починаючи опис говірки с. Кодні, дослідниця констатує, що в говірці ще досить виразно зберігаються діалектні особливості в лексиці, фонетиці, морфології і синтаксисі. Однак помітна і втрата деяких діалектних рис, особливо в мові молоді села. Найпомітніші зміни сталися в лексиці. Так, у словниковому запасі мовців з'явилося чимало нових слів таких як *жоути́н'а'*, *п'јатисо́тниця'а*, *радіопирикли'чка* тощо, а такі старі слова як *га'ршц'*, *ко'ршц'*, *дармо'* (решето) звузили сферу свого вжитку.

В говірці виявлені такі найважливіші фонетичні і граматичні діалектні особливості:

твердий Р (*бу'ра*); ненаголошений О звучить як Оу чи У (*чоу'лов'і'к*, *худи'у*); Д, Т, Н, Л перед І з О вимовляються твердо; у наз.-знах. відм. одн. імен. серед. р. мають Е замість А (*жит'е'*); числівники мають такі форми як *їде'н*, *шти'ри*; вживаються такі вказівні займенники як *тамто'й*, *тамта'*, *тамте'*; двоїна вживається поряд із множиною; пасивні дієприкметники мають у суфіксі А замість Е (*прине'с'аниј*); поширені такі прийменники як *ки'л'а*, *к'і'л'а* замість *біля*, *коло* (*к'і'л'а ха'ти*), *мез* замість *між* (*мез клу'нују і ха'тују*) *проз* замість *через* (*проз л'іс*); поширене семантичне узгодження присудка з підметом (*Пире'дн'а час'ц' буд'о'нууц'іу дугна'ли с'ічу-вик'іу у л'іску'*); відсутні дієприслівникові звороти; перевага сурядності над підрядністю та деякі інші.

В статті Л. Рак тільки наведені діалектні риси мови с. Кодні. Ніяких коментарів до цих рис не подано. Авторка

⁶¹ «Мовознавство», АН УРСР, № 11, К., 1937.

навіть не визначила місця говірки серед інших, хоч на підставі описаних фактів це можна було легко зробити.

Таким чином, все нове в цій статті зводилось по суті до того, що в першу чергу констатувались деякі лексичні особливості говірки с. Кодні і, зокрема, зміни в лексиці говірки після Жовтня.

3. Дві наступні невеличкі статті Дм. Косенка і І. Омеляненка були вже присвячені описові тільки лексичних особливостей окремих говірок.

У статті «*Матеріали до вивчення мови колгоспного села*» Дм. Косенко⁶² передусім коротко зупиняється на завданнях української діалектології. На його думку, українська діалектологія мусить вивчати не тільки спільні й відмінні риси між діалектами і літературною мовою, а й сходження та розходження в межах самих діалектів, говірок. Автор справедливо заперечує проти збирання тільки архаїчних діалектних особливостей: Діалектологи, — пише він, — повинні досліджувати і ті зрушення, які сталися в мові колгоспного села. Його стаття і присвячена вивченню тих змін, які сталися в лексиці колгоспників деяких сіл Київщини і Дніпропетровщини. На підставі аналізу матеріалів, зібраних у 1935—1936 рр., автор прийшов до таких висновків:

За роки радянської влади в мові колгоспного села поширились і прищепились такі нові слова як *трудодень, соцзмагання, яровизація, артілець, созівець, бригадний двір* тощо. Водночас деякі старі слова розширили своє значення чи набули нового значення. Напр.: *бригада, артіль, обліковець, інспектор якості, рух відмінників і якісників* та інші. Замість деяких старих слів почали вживатись нові слова, як, напр., *вихідний* зам. неділя, *шестиденка* зам. тиждень тощо.

В межах говірки з'явилися такі нові слова як *заколго'спник*—одноосібник; *тракторити*—орати трактором; *скомба'йнити*—зібрати хліб комбайном та деякі інші.

Та проте в мові колгоспників трапляються ще і архаїчні вузькодіалектні слова. Напр.: *ковор'отка*—прядка; *ландарі'*—коржики; *мараду'ци*—гулі на лобі; *за'кло*—глухий куток тощо.

Стаття Дм. Косенка була першою маленькою спробою описати зміни в лексиці, які сталися в українських говорах після Жовтня.

Аналогічною до статті Дм. Косенка була і стаття І. Омеляненка «*Із спостережень над мовою колгоспного села*»⁶³.

За зібраними протягом 1935—1936 рр. матеріалами автор сконстатував такі зміни в лексиці і фразеології південних говірок Київщини:

Появу інтернаціональної лексики. Напр., *актив, база, гектар, директива, пропозиція, радіо* тощо.

⁶² «Мовознавство», № 12, АН УРСР, К., 1937

⁶³ «Мовознавство», № 13—14, АН УРСР, К., 1938.

Появу нових слів. Напр., *зна'тниця*—знатна жінка, знатна ударниця; *присоби'чить*—привласнити, присвоїти; *самоосі'бник* — одноосібник, неколгоспник; *мокрохва'тка* — гумовий плащ; *кінщи'к*—кіномеханік; *я'кісник*—інспектор якості в колгоспі.

Появу нових фразеологічних зворотів. Напр., *взять в роботу, виконати з честю* тощо.

Ось такі були перші спроби вийти з старого традиційного річища української діалектології. Новим у цих працях був інтерес дослідників передусім до змін у лексиці українських говорів після Жовтня. На думку авторів статей, зміни в лексиці українських говорів після революції сталися тому, що мова, як твердив М. Я. Марр, є ідеологічна надбудова.

4. В кінці 30-х років в Інституті мовознавства АН УРСР розпочалась досить активна підготовка до укладання діалектологічного атласа української мови. Для того, щоб зібрати матеріали для діалектологічного атласа української мови, потрібно було укласти спеціальну програму.

В Ленінграді, в Інституті мови й мислення, така програма «*Вопросник*» для збирання матеріалів до діалектологічного атласа російської мови була укладена групою мовознавців ще в 1936 р. На зразок цього «*Вопросника*» Ф. Жилко, П. Лисенко, М. Жовтобрюх у 1939 р. уклали «*Питальник*» для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови.

У 1940 р. цей «*Питальник*» літографським способом був опублікований і розісланий кафедрам української мови університетів і педінститутів. З цього року і починає розгортатись робота по збиранню матеріалів для діалектологічного атласа української мови. Так, у 1940 р. кафедри української мови Одеського університету і Одеського педінституту організували під керівництвом автора цих рядків діалектологічну експедицію в села Полтавської області. За «*Питальником*» були зібрані матеріали в с. с. Білики, Кустолово Куці і Єреськах.

Кафедра української мови Ніжинського педінституту перевідала «*Питальник*» і також розгорнула роботу по збиранню матеріалів для діалектологічного атласа української мови.

Перші діалектологічні експедиції, проведені влітку 1940 р. Інститутом мовознавства та деякими кафедрами університетів і педінститутів, були спробними експедиціями, під час яких перевірявся «*Питальник*», а студенти-філологи, майбутні дослідники, відбували діалектологічну практику.

Зрозуміло, що і російський «*Вопросник*», і український «*Питальник*» були складені в світлі вимог «нового вчення про мову».

І «*Вопросник*», і «*Питальник*» були складені за однаковим планом — «*Лексика*», «*Морфологія*», «*Синтаксис*», «*Фонети-*

жа». Такий план «Вопросника» і «Питальника» марристи мотивували вагою даних лексики, синтаксису для вивчення історії російських і українських діалектів в єдиному глотогонічному (мовотворчому) процесі.

Перевірка «Питальника» під час діалектологічних експедицій виявила в ньому цілий ряд недоліків. У зв'язку з цим «Питальник» був помітно змінений, уточнений і доповнений. Так, П. С. Лисенко ґрунтовно переопрацював розділи «Питальника» «Лексика» і «Синтаксис», Ф. Т. Жилко — розділ «Фонетика», М. А. Жовтобрюх — розділ «Морфологія», а А. А. Москаленко опрацював новий розділ — «Наголос». Однак «Питальник» у новій редакції в зв'язку з нападом на нашу країну німецьких фашистів так і не був опублікований.

5. На початку 1940 р. автор цих рядків захистив кандидатську дисертацію — «Нарис української діалектології». В липні 1940 р. «Нарис...», децю скорочений, був виданий під назвою — «Конспект лекцій з української діалектології»⁶⁴.

У першому розділі цього посібника було визначено предмет і завдання діалектології, пояснено значення термінів «мова», «діалект», «говірка» і, нарешті, подано поняття про соціальні і територіальні діалекти. Деякі з названих питань — що для того часу було цілком природно — трактувалось у світлі «нового вчення про мову».

Другий розділ посібника був присвячений актуальному ще й тепер питанню — діалекти і національна мова. У світлі «нового вчення про мову» розглянуті питання про походження східнослов'янських родоплеменних і територіальних діалектів. Питання утворення і розвитку української мови вже менше були зв'язані з концепцією акад. М. Я. Марра.

Цілком новим був третій розділ, присвячений історії української діалектології.

Основним розділом був четвертий, в якому, за класифікацією К. Михальчука, була подана досить докладна характеристика південно-східного, південно-західного і північного наріч. Для кожного наріччя наводились не тільки фонетичні та морфологічні риси, а й деякі синтаксичні та лексичні. Після характеристики кожного наріччя подавались зразки діалектної мови для практичних занять.

П'ятий розділ був присвячений змінам у діалектній мові після Жовтня. Основні положення цього розділу ілюструвались фактами, зразками діалектної мови в записах 1939—1940 рр.

І, нарешті, останній, шостий розділ був присвячений методиці збирання діалектних матеріалів для монографічного опису говорів і для діалектологічного атласа української мови.

⁶⁴ А. А. Москаленко, Конспект лекцій з української діалектології, Одеський державний педагогічний інститут, 1940.

Цей посібник мав вийти великим тиражем у в-ві «Радико-ла». На початку 1941 р. він був уже набраний, але під час війни з німецькими фашистами набір був знищений і посібник так і не був виданий.

6. В кінці 1940 року Центральний інститут підвищення кваліфікації педагогів НКО УРСР опублікував для студентів-заочників філологічних факультетів університетів та педінститутів посібник Ф. Т. Жилка «Українська діалектологія, Методичні вказівки».

У цих методичних вказівках стисло розкривалися окремі програмні питання з української діалектології і рекомендувалась найважливіша література, яку треба було опрацювати студентів-заочників. В кінці кожного програмного розділу були подані контрольні питання, а в кінці посібника — теми і плани контрольних робіт з української діалектології, одну з яких студент-заочник мусив обов'язково виконати.

У методичних вказівках Ф. Т. Жилка новими були параграфи, присвячені аналізу діалектизмів у художніх творах письменників дожовтневої і радянської доби.

І в методичних вказівках Ф. Т. Жилка чимало питань з української діалектології розв'язувалось у світлі «нового вчення про мову». Так, напр., автор вважав, що сучасні діалекти в будь-якій мові — це колишні окремі мови, які в єдиному глотогонічному процесі не зійшлись з мовою літературною, мовою панівного класу. Автор посібника визнавав і популяризував стадіальний розвиток мов і знаходив спільні риси української мови не тільки в інших слов'янських мовах, а і в чуваській, грузинській та інших мовах яфетичної системи.

7. Дореволюційні українські діалектологи мало цікавилися особливостями наголосу в діалектній мові. Після революції радянські дослідники зацікавились і питаннями наголосу. Так, деяким особливостям наголосу в мові сіл Шевченкового і Будищ на Київщині і була присвячена стаття І. Омеляненка⁶⁵. У цій статті автор подає декілька десятків слів, які вживаються у мові жителів названих сіл з подвійним наголосом. Ось деякі з них: *спі'лни'к, за'ку'ска, за'ти'шок, дітво'ра; гі'ла', р'івни'на, ча'йни'к; му'тний, йа'сний; не'сти—не"сти', завто'вшки'* тощо.

На питання — старожитним чи новим явищем є подвійність наголосу в наведених прикладах — автор відповідає, що в більшості випадків подвійність наголосу є явище старовинне. Тільки в деяких словах, як, напр., *ча'йни'к, р'івни'на'* подвійний наголос, як справедливо пише автор, міг виникнути недавно.

⁶⁵ І. Ф. Омеляненко, Діалектологічні спостереження над наголосом мови сіл Шевченкового і Будищ, Наукові записки, АН УРСР, Інститут мовознавства, К., 1941.

ка». Такий план «Вопросника» і «Питальника» марристи мотивували вагою даних лексики, синтаксису для вивчення історії російських і українських діалектів в єдиному глотогонічному (мовотворчому) процесі.

Перевірка «Питальника» під час діалектологічних експедицій виявила в ньому цілий ряд недоліків. У зв'язку з цим «Питальник» був помітно змінений, уточнений і доповнений. Так, П. С. Лисенко ґрунтовно переопрацював розділи «Питальника» «Лексика» і «Синтаксис», Ф. Т. Жилко — розділ «Фонетика», М. А. Жовтобрюх — розділ «Морфологія», а А. А. Москаленко опрацював новий розділ — «Наголос». Однак «Питальник» у новій редакції в зв'язку з нападом на нашу країну німецьких фашистів так і не був опублікований.

5. На початку 1940 р. автор цих рядків захистив кандидатську дисертацію — «Нарис української діалектології». В липні 1940 р. «Нарис...», децю скорочений, був виданий під назвою — «Конспект лекцій з української діалектології»⁶⁴.

У першому розділі цього посібника було визначено предмет і завдання діалектології, пояснено значення термінів «мова», «діалект», «говірка» і, нарешті, подано поняття про соціальні і територіальні діалекти. Деякі з названих питань — що для того часу було цілком природно — трактувалось у світлі «нового вчення про мову».

Другий розділ посібника був присвячений актуальному ще й тепер питанню — діалекти і національна мова. У світлі «нового вчення про мову» розглянуті питання про походження східнослов'янських родоплемінних і територіальних діалектів. Питання утворення і розвитку української мови вже менше були зв'язані з концепцією акад. М. Я. Марра.

Цілком новим був третій розділ, присвячений історії української діалектології.

Основним розділом був четвертий, в якому, за класифікацією К. Михальчука, була подана досить докладна характеристика південно-східного, південно-західного і північного нарічч. Для кожного наріччя наводились не тільки фонетичні та морфологічні риси, а й деякі синтаксичні та лексичні. Після характеристики кожного наріччя подавались зразки діалектної мови для практичних занять.

П'ятий розділ був присвячений змінам у діалектній мові після Жовтня. Основні положення цього розділу ілюструвались фактами, зразками діалектної мови в записах 1939—1940 рр.

І, нарешті, останній, шостий розділ був присвячений методиці збирання діалектних матеріалів для монографічного опису говорів і для діалектологічного атласа української мови.

⁶⁴ А. А. Москаленко, Конспект лекцій з української діалектології, Одеський державний педагогічний інститут, 1940.

Цей посібник мав вийти великим тиражем у в-ві «Радшко-ла». На початку 1941 р. він був уже набраний, але під час війни з німецькими фашистами набір був знищений і посібник так і не був виданий.

6. В кінці 1940 року Центральний інститут підвищення кваліфікації педагогів НКО УРСР опублікував для студентів-заочників філологічних факультетів університетів та педінститутів посібник Ф. Т. Жилка «Українська діалектологія, Методичні вказівки».

У цих методичних вказівках стисло розкривалися окремі програмні питання з української діалектології і рекомендувалась найважливіша література, яку треба було опрацювати студентові-заочникові. В кінці кожного програмного розділу були подані контрольні питання, а в кінці посібника — теми і плани контрольних робіт з української діалектології, одну з яких студент-заочник мусив обов'язково виконати.

У методичних вказівках Ф. Т. Жилка новими були параграфи, присвячені аналізу діалектизмів у художніх творах письменників дожовтневої і радянської доби.

І в методичних вказівках Ф. Т. Жилка чимало питань з української діалектології розв'язувалось у світлі «нового вчення про мову». Так, напр., автор вважав, що сучасні діалекти в будь-якій мові — це колишні окремі мови, які в єдиному глотогонічному процесі не зійшлись з мовою літературною, мовою панівного класу. Автор посібника визнавав і популяризував стадіальний розвиток мов і знаходив спільні риси української мови не тільки в інших слов'янських мовах, а і в чуваській, грузинській та інших мовах яфетичної системи.

7. Дореволюційні українські діалектологи мало цікавилися особливостями наголосу в діалектній мові. Після революції радянські дослідники зацікавились і питаннями наголосу. Так, деяким особливостям наголосу в мові сіл Шевченкового і Будищ на Київщині і була присвячена стаття І. Омеляненка⁶⁵. У цій статті автор подає декілька десятків слів, які вживаються у мові жителів названих сіл з подвійним наголосом. Ось деякі з них: *спі'лн'к*, *за'ку'ска*, *за'ти'шок*, *дітво'ра'*; *гі'л'а'*, *р'івни'на'*, *ча'йни'к*; *му'тни'й*, *йа'сни'й*; *не'сти*—*не"сти'*, *завто'вши'* тощо.

На питання — старожитним чи новим явищем є подвійність наголосу в наведених прикладах — автор відповідає, що в більшості випадків подвійність наголосу є явище старовинне. Тільки в деяких словах, як, напр., *ча'йни'к*, *р'івни'на'* подвійний наголос, як справедливо пише автор, міг виникнути недавно.

⁶⁵ І. Ф. Омеляненко, Діалектологічні спостереження над наголосом мови сіл Шевченкового і Будищ, Наукові записки, АН УРСР, Інститут мовознавства, К., 1941.

Вивчення особливостей наголосу в діалектній мові має чимале наукове і практичне значення. Так, напр., знання особливостей наголосу в діалектній мові допомогло б: розв'язати цілий ряд акцентологічних питань; усталити норми наголосу в багатьох словах літературної мови; розв'язати цілий ряд орфоепічних і фонетичних питань і, нарешті, уточнити межі між окремими наріччями та говорами.

На жаль, особливості наголосу в діалектній мові і тепер ще майже не вивчені.

8. За місяць до початку Великої Вітчизняної війни вийшла з друку «Програма з української діалектології», яку склав М. Наконечний⁶⁶. У цій програмі особливо докладно були розроблені два розділи — «Мовні риси, спільні всім (або майже всім) діалектам української мови» і «Українські діалекти другої половини ХІХ і початку ХХ ст.». Ці два розділи програми були по суті конспективним викладом центральних тем курсу української діалектології.

У програмі була прийнята з деякими корективами класифікація українських наріч К. Михальчука. При характеристиці наріч наводились не тільки фонетико-морфологічні, а й синтаксичні та лексичні особливості.

В коментуванні питань походження східнослов'янських діалектів, утворення української мови та деяких інших помітний вплив «нового вчення про мову». Напр.; «Проблема походження діалектів у світлі нової науки про мову... Динаміка розвитку діалектів у перспективі єдиного мовотворчого процесу... Постановка М. Я. Марром питань дослідження української мови в її спільних елементах і розходженнях з різними мовами».

В останньому розділі програми, «Методика діалектологічного дослідження», автор популяризує методи лінгвістичної географії.

«Програма з української діалектології», складена в 1941 р. М. Наконечним, була найдокладнішою програмою за всі попередні програми.

9. В 30-х і на початку 40-х років російська діалектологія розвивалась далеко інтенсивніше, ніж українська. Молоді українські радянські діалектологи і теоретично, і практично на той час загалом були слабо підготовлені. А завдання перед ними стояли великі. Щоб підвищити кваліфікацію українських діалектологів, згуртувати їх, обміняти досвідом і виробити єдину методику дослідження, Інститут мовознавства АН УРСР у травні 1941 р. скликав у Києві Першу республіканську діалектологічну нараду. В роботі цієї наради взяли участь керівники кафедр української мови університетів і педінститутів, викладачі української діалектології і студенти

⁶⁶ Програма з української діалектології, НКО УРСР, К., 1941.

філологічних факультетів, які брали участь у діалектологічних експедиціях. В нараді вперше взяли участь і діалектологи з возз'єднаних у 1939 р. західноукраїнських областей. Для участі в роботі Першої республіканської діалектологічної наради в Київ прибули відомі ленінградські діалектологи Б. О. Ларін, Ф. П. Філін і В. М. Жирмунський. Доповіді цих учених були присвячені головним чином популяризації важливіших засад «нового вчення про мову» і запровадження їх у діалектологічних дослідженнях, популяризації основ лінгвістичної географії, з якими молоді українські діалектологи майже не були обізнані.

Автор цих рядків на нараді виступив з доповіддю «*Диалекти і національна мова*».

Студенти Одеського державного університету також брали участь у Першій республіканській діалектологічній нараді. В. З. Несторенко зробив доповідь «*Мова села Кардашкинкі Херсонської області*», а Ю. Ф. Касім — «*Мова села Ічні Чернігівської області*».

Найбільше уваги на Першій республіканській діалектологічній нараді було приділено обговоренню програми — питальника до збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови і методиці збирання діалектних матеріалів.

Влітку 1941 р. повинно було розгорнутись масове збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови за схваленим на Першій республіканській нараді «*Питальником*». Однак напад німецьких фашистів на СРСР перервав цю роботу, затримав її на декілька років.

10. В роки Великої Вітчизняної війни українські діалектологи також провадили деяку роботу. Як відомо, Академія наук УРСР в час війни перебувала в столиці Башкирії Уфі. П. С. Лисенко, старший науковий співробітник Інституту мовознавства, протягом 1942—1944 рр. вивчав українські говори в Башкирії.

Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова і Одеський державний педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського протягом 1941—1942 навчального року працювали у м. Майкопі, Краснодарського краю, а з жовтня 1942 р. — у Туркменії, в м. Байрам-Алі.

Під час перебування в Майкопі автор цих рядків разом з студентами В. Верещакою і С. Пилипенком за «*Питальником*», який нам люб'язно надіслав з м. Куйбишева проф. В. А. Малаховський, і «*Диалектологическим вопросом для изучения особенностей говоров Краснодарского края...*», складеним кафедрою російської мови Краснодарського педінституту, вивчали українські говори на Кубані.

В Байрам-Алі під час війни було чимало українців з різних місцевостей УРСР. Від цих українців студенти-філологи

робили записи зразків діалектної мови, які потім на практичних заняттях з діалектології аналізувались.

За постановою Уряду УРСР в 1942 р. при кафедрі української мови Одеського університету і педінституту була організована аспірантура. Так ще в тяжкі роки війни розпочалась підготовка молодих кадрів з українського мовознавства, в тому числі й з української діалектології.

У вересні 1944 р. Одеський університет і педінститут повернулись у визволену Одесу. З весни 1945 р. кафедра української мови університету поступово почала розгортати роботу по вивченню українських говорів Одещини. Протягом 1946—1948 рр. А. А. Москаленко упорядкував і видав діалектологічні анкети — ч. I, «Лексика», ч. II, «Синтаксис», ч. III, «Морфологія», ч. IV, «Фонетика» — для збирання матеріалів до діалектологічного атласа українських говорів Одеської області. За цими анкетами був зібраний матеріал у 120 селах Одещини. Одночасно збирались матеріали до обласного словника діалектизмів і зразки діалектної мови для обласної хрестоматії.

Кафедри української мови інших університетів і педінститутів до 1948 р. майже не вивчали українські місцеві говори і не вивчали головним чином через брак на місцях кадрів діалектологів.

До 1948 р. і сектор української діалектології Інституту мовознавства АН УРСР слабо керував роботою діалектологів на місцях. На місцях не було ні програм, ні методичних вказівок, ні посібників з української діалектології. Правда, в 1946 р. П. С. Лисенко почав друкувати з деякими змінами проти редакції 1941 р. «Питальник для складання діалектологічного атласа української мови», але повністю він так і не був надрукований⁶⁷.

11. На початку лютого 1948 р. Інститут мовознавства АН УРСР скликав у Києві Другу республіканську діалектологічну нараду. Основними доповідями на цій нараді були дві доповіді члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна — «Українська діалектологія радянського періоду» і «План роботи по складанню діалектологічного атласа української мови (питальник, фонетична транскрипція)». Особливо багато уваги учасники наради приділили обговоренню «Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови», яку склав на основі попереднього «Питальника» проф. Б. О. Ларін. Програма і інструкція до неї після докладного обговорення була схвалена як проект. В резолюції наради діалектологам рекомендувалось влітку 1948 р. перевірити її в польових умовах з тим, щоб на Третій республіканській діа-

⁶⁷ Наукові записки, т. II, Інститут мови і літератури, АН УРСР, К., 1946.

лектологічній нараді «Програму...» ще раз обговорити і остаточно схвалити.

З доповідями, які ілюстрували і доповнювали названі дві основні доповіді, передавали досвід роботи іншим молодим діалектологам, учасникам наради, виступили І. Г. Чередниченко, «Досвід складання обласних питальників»; А. А. Москаленко, «Про стан дослідження говірок Одещини»; П. С. Лисенко, «Спроба дослідження говірки с. Михайло-Коцюбинського»; Б. В. Кобилянський, «Про вивчення гуцульських говорів».

Нарешті, на нараді докладно була обговорена «Програма з української діалектології», складена М. Ф. Наконечним.

12. Після Другої республіканської діалектологічної наради, на якій було розв'язано чимало наукових і організаційних питань, зокрема створення шести квадратів, робота по вивченню українських місцевих говорів помітно поживалась і посилилась. В резолюції наради університетським кафедрам української мови рекомендувалось скликати міжобласні діалектологічні наради. Уже в 1948 р. такі міжобласні наради відбулись у Чернівцях, Львові⁶⁸ і в Одесі.

На першій міжобласній діалектологічній нараді в Одесі, яка відбулась на початку травня 1948 р., було заслухано 12 доповідей. В роботі наради взяв участь член-кореспондент АН УРСР проф. Б. О. Ларін, який, крім доповіді про найближчі завдання української діалектології, прочитав цикл лекцій з лінгвістичної географії для студентів і співробітників кафедр університету і педінституту.

Автор цих рядків на нараді прочитав доповідь — «Методика збирання діалектного матеріалу». Згодом ця доповідь з деякими доповненнями і корективами була видана окремою брошурою⁶⁹.

Кафедра українського мовознавства Львівського університету на основі схваленого на Другій республіканській діалектологічній нараді «Питальника діалектологічного атласа української мови» склала і видала обласний питальник⁷⁰.

Влітку 1948 р. за проектом нової програми організували збирання матеріалів для діалектологічного атласа всі кафедри української мови університетів і багатьох педінститутів⁷¹.

13. В середині квітня 1949 р. відбулась друга міжобласна діалектологічна нарада у Львівському університеті імені І. Франка і перша міжобласна діалектологічна нарада в Харківському університеті ім. О. М. Горького. На цих нарадах

⁶⁸ На перших міжобласних нарадах у Чернівцях і Львові обговорювались тільки організаційні питання.

⁶⁹ А. А. Москаленко, Методика збирання діалектного матеріалу, в-во ОДУ, 1949.

⁷⁰ Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говорів, опрацював І. Г. Чередниченко, Львів, 1948.

⁷¹ Див. Діалектологічний бюлетень, в. I, АН УРСР, К., 1949.

були заслухані звіти представників кафедр педінститутів про збирання діалектних матеріалів для атласа і обговорені різні організаційні питання.

На початку травня 1949 р. відбулась друга міжобласна нарада в Одеському університеті ім. І. І. Мечникова. На цій нараді було заслухано 10 доповідей. Якщо в центрі уваги першої міжобласної діалектологічної наради були питання методики дослідження і збирання діалектних матеріалів, то на другій нараді в центрі уваги були вже питання, зв'язані з теоретичним осмисленням зібраних матеріалів.

Найважливіші були такі доповіді:

«Морфологічні риси українських говорів Подністров'я» Й. О. Дзедзелівського, «Числівникові назви в українських говорах Одещини» Ф. Є. Ткача, «Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції» А. А. Москаленка.

Майже всі доповіді, заслухані на другій міжобласній діалектологічній нараді в Одесі, були надруковані⁷².

27—29 травня 1949 р. в Києві відбулась Третя республіканська діалектологічна нарада. На нараді були заслухані такі доповіді:

«Методологія радянської лінгвістичної географії» члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна; «Питання вивчення сучасних процесів у говорах української мови» А. А. Москаленка; «Збирання обласного лексичного матеріалу української мови» Б. О. Ларіна; «Синтаксичні особливості закарпатських говорів» І. Г. Чередниченка; «Говірки Козелецького і Остерського районів Чернігівської області» Ф. Т. Жилка; «Зауваження до програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» П. С. Лисенка.

Особливо жваво і запально обговорювалась доповідь П. С. Лисенка, в якій на обговорення був винесений проект «Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови». Після докладного обговорення проєкт «Програми...» було схвалено. У цей другий варіант програми були внесені такі зміни: кількість запитань у всіх розділах програми зменшена на 10—11%: замість 526 питань подано 464; питання з лексики були систематизовані за сферами вживання слів; удосконалено систему запитань і в інших розділах програми; дещо уточнена транскрипція.

Схвалена програма складалася з таких розділів:

I. Лексика, II. Фразеологія і словосполучення, III. Синтаксис, IV. Морфологія, V. Фонетика, VI. Інструкція.

На такому порядку програмного матеріалу позначився вплив «нового вчення про мову», представники якого особ-

⁷² Вісті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. II, в. 3, 1949.

ливо цікавилися лексикою, історія якої ніби підтверджувала тезу М. Я. Марра про класовий характер мови, і синтаксисом, який вважався за найістотнішу частину граматики.

Схвалена в 1949 р. програма загалом витримала випробування часу. За цією програмою ще й тепер збираються матеріали для діалектологічного атласа української мови. Однак у ній є вразливі місця, особливо в перших двох частинах. Так, тільки з лексики в програмі вміщено 197 питань, відповіді на які повинні картографуватися. Чи не забагато це? До того ж, вивчення географічного поширення деяких слів, на наш погляд, не дасть ніяких результатів. Це, напр., такі слова, як *хороми, терем, левада, вага* та інші. Водночас у програмі не подано деяких слів з специфічної лексики окремих говорів, які, на наш погляд, варто було б подати. Так, напр., з українських говорів Одеської області варто було б включити в програму такі слова, як *буц, ва'да, горлова' я'ма, па-ше'нна я'ма, кирд, клай, кла'ня, лубо'к, ре'не'ха, си'лянка, стая'*.

Відсутність у програмі специфічної лексики окремих говорів звичайно пояснюється тим, що на той час ця лексика була ще надто слабо вивчена. Можна було б дібрати типовіші й тематично різноманітніші словосполучення та фразеологічні звороти, прислів'я.

З синтаксису подано в програмі 41 питання. Діалектні особливості синтаксису простого речення у програмі представлені добре, а особливості синтаксису складного речення представлені слабо. Так, з синтаксису складного речення в програмі вміщено тільки 5 питань — 257—262.

З морфології подано 103 питання, з них словотвору присвячено 18 і формам словозміни — 85 питань.

Серед питань, присвячених вивченню географічного поширення слів з характерними для деяких говорів суфіксами і префіксами, чомусь не подані іменники з суфіксом *СЬКО* (*житнисько*), прислівники та прикметники з префіксом *ЗА* (*забагато, багатий*).

В розділі «Синтаксис» недостатньо, а в розділі «Морфологія» зовсім нема питань, присвячених вивченню географічного поширення деяких сполучників, прийменників, вигуків.

Вивченню географічного поширення фонетичних рис присвячено 97 питань, які не викликають заперечень.

В кінці програми подана інструкція, в якій коротко розповідається про вагу і завдання діалектологічного атласа української мови, викладаються найважливіші методичні поради до збирання діалектних матеріалів і наводиться транскрипція для запису зразків народної мови. Важливо відзначити, що вперше в історії української діалектології в 1949 р. була схвалена обов'язкова для всіх українських діалектологів елементарна транскрипція.

Програма, схвалена на Третій республіканській діалектологічній нараді, була надрукована тільки в кінці 1949 р.⁷³ Отож, за цією програмою почали збирати матеріали для атласа української мови тільки з 1950 р.

В середині листопада 1949 р. в Чернівецькому державному університеті відбулась друга міжобласна діалектологічна нарада. На нараді, крім обговорення різних організаційних питань, були заслухані такі доповіді:

«Проблеми історичної української діалектології» О. Н. Савченка, «З історії української діалектології після Великої Жовтневої соціалістичної революції» А. А. Москаленка, «Говірка с. Шпинці Чернівецької області» І. С. Колесника, «Дометодики збирання діалектного матеріалу» О. М. Соботовича⁷⁴.

14. В 1949 р. П. С. Лисенко написав монографію «Мова села Михайло-Коцюбинського Чернігівської області»⁷⁵. У цій монографії описані фонетичні, морфологічні і лексичні особливості говірки с. Михайло-Коцюбинського. Говірка цього села належить до північноукраїнських.

Навівши фонетичні, морфологічні і лексичні особливості описуваної говірки, автор зосередив свою увагу на долі цих особливостей у нашу епоху. Він цілком правильно твердить, що в радянську епоху діалектні особливості говірки помітновитісняються нормами сучасної української літературної мови. Особливо ці зміни помітні в лексиці. У роботі наведено чимало вузькодіалектних слів, які вже вийшли з ужитку, як, напр.: *вака'н*—ділянка землі в 5—10 десятин; *сере'бщина* (заст.)—податки на військові потреби; *челя'дник*—наймит; *гуттє'*—взуття; *пульня'тна*—квочка; *кара'вник*—особа, що збирає ганчірки; *заталя'ть* хліб—пекти хліб тощо.

В кінці роботи подані тексти — зразки мови с. Михайло-Коцюбинського.

Чимало розділів цієї монографії опубліковані в наступні роки.

15. Третя республіканська діалектологічна нарада показала, що в роботі українських діалектологів намітився деякий злам. Цей злам виявлявся не тільки в організації і проведенні діалектологічних експедицій та міжобласних і республіканських нарад. Злам цей виявлявся і в перших спробах теоретично осмислити зібраний фактичний діалектний матеріал. Отже, виникла потреба створити спеціальний орган, у якому б публікувалися дослідження з української діалектології. І

⁷³ Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови, АН УРСР, К., 1949.

⁷⁴ О. Н. Савченко, Друга міжобласна діалектологічна нарада в Чернівцях, Діалектологічний бюлетень, в. II, АН УРСР, К., 1950.

⁷⁵ А. С. Лисенко, Язык села Михайло-Коцюбинского Черниговской области, Автореферат, К., 1949.

такий орган був створений. З 1949 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР почав видавати «Діалектологічний бюлетень».

В першому випуску «Діалектологічного бюлетеня»⁷⁶ були надруковані такі статті:

Б. О. Ларіна, «Про методологію радянської лінгвістичної географії»; А. А. Москаленка, «Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції»; П. С. Лисенка, «Зміни в лексиці сучасного колгоспного села»; Ф. Т. Жилка, «Зауваження про методичку запису діалектного матеріалу».

Б. О. Ларін у названій вище статті цілком справедливо звернув увагу діалектологів на те, що теорія радянської лінгвістичної географії ще слабо розроблена. Схарактеризувавши основні етапи розвитку лінгвістичної географії в Росії, починаючи з праць І. І. Срезневського, автор різко і в багатьох випадках цілком справедливо критикує основи західноєвропейської лінгвістичної географії. Цілком природно, що і теорія радянської лінгвістичної географії, і критика західноєвропейської лінгвістичної географії подавались у світлі «нового вчення про мову». Після лінгвістичної дискусії 1950 р. ця стаття Б. О. Ларіна піддавалась критиці, хоч і не завжди справедливій⁷⁷.

А. А. Москаленко у своїй статті стисло з позицій «нового вчення про мову» схарактеризував зміни, які сталися в українських говорах Одеської області після Жовтня. Після лінгвістичної дискусії 1950 р. ця стаття піддавалась критиці⁷⁸.

П. С. Лисенко у названій статті, по-перше, відзначив випадання і звуження сфери вжитку в мові с. Михайло-Коцюбинського таких, напр., слів, як *гри'вна* (2¹/₂ копійки), *ло'коть*, *я'рха* (віялка); по-друге, відзначив поширення багатьох нових слів, як, напр., *яровизація*, *ланкова*, *сільно*, *інкубатор*, *лесави'вазка* тощо; по-третє, відзначив, що деякі вузькодіалектні слова поки що вживаються. Напр., *гутт'е'*—взуття, *кара'вник*—ганчірник, той, що збирає ганчірки; *скаваруодник*—корж з учиненого тіста, спечений на сковороді; *заталя'ть хліб*—пекти хліб.

Перевірка надісланих до Інституту мовознавства АН УРСР зібраних за програмою матеріалів показала, що деякі молоді діалектологи-студенти неправильно чи неточно відповідають на програмні питання. В статті Ф. Т. Жилка і пода-

⁷⁶ В-во АН УРСР, К., 1949.

⁷⁷ Р. І. Аванесов, «Новое учение» о языке и лингвистическая география, див. Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, Сборник статей, АН СССР, 1951.

⁷⁸ Діалектологічний бюлетень, в. IV, К., 1953, Передмова; Мовознавство, т. IX, К., 1951, стор. 29.

вались на конкретних прикладах поради, як треба заповнювати окремі пункти програми з морфології та фонетики.

Такий був зміст першого випуску «Діалектологічного бюлетеня». У цьому ж 1949 році була надрукована і невеличка стаття І. Г. Чередниченка про синтаксичні особливості закарпатських українських говорів⁷⁹. Ось тільки деякі з них:

Присудок, особливо заперечний і в безпідметових конструкціях, може часто виражатись дієсловами Є, СУТЬ. Напр.: *А ци'гана не є; Де суть коло'пні, то фа'йні*. У складеному присудку дієслова *имати, яти* часто вживаються в допоміжній функції. *Ми йми'ли гулю'кати*. Особові займенники часто вживаються в дав. відм. з присвійним значенням. Напр.: *Усьо'му лі'воє плече' покусав*. В орудному відм. множини можуть вживатись колишні форми двоїни: *іс своїма сына'ма*.

16. 20—22 квітня 1950 р., за місяць до початку лінгвістичної дискусії, в Києві відбулась Четверта республіканська діалектологічна нарада. На нараді були заслухані такі доповіді:

1) «Про етногенезис східних слов'ян на основі мовних даних» члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна. Доповідач критично переглянув різні гіпотези про походження східних слов'ян і звернув увагу учасників наради на значення даних діалектної мови, зокрема даних лінгвістичної географії, для розв'язання поставлених питань.

2) «Розвиток української діалектології після Великої Жовтневої соціалістичної революції» А. А. Москаленка. В цій доповіді стисло були схарактеризовані найважливіші праці з української діалектології, які вийшли після Жовтня.

3) «Говірки Закарпатських областей як об'єкт діалектологічного дослідження» І. Г. Чередниченка.

4) «Спостереження над говорами Уланівського району Вінницької області» І. Є. Грицютенка.

В останніх двох доповідях наводилось і коментувалось чимало діалектних рис, виявлених у досліджуваних говірках.

5) «Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області» В. Л. Карпової. В доповіді коротко описані діалектні назви сільськогосподарських знарядь праці, назви сільськогосподарських робіт, назви земельних ділянок і меж та назви скошеного хліба, способів зберігання зерна⁸⁰.

На нараді були також заслухані звіти про збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови окремими кафедрами університетів і педінститутів. В огляді матеріалів, записаних до діалектологічного атласа, П. С. Лисен-

⁷⁹ І. Г. Чередниченко, Синтаксичні явища закарпатських українських говорів, Вопросы славянского языкознания, Львов, 1949.

⁸⁰ Див. В. Л. Карпова, Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області, Діалектологічний бюлетень, в. III, 1951.

ко виявив чимало хиб, які робили надіслані матеріали непридатними до картографування.

На початку травня 1950 р. в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулась третя міжобласна діалектологічна нарада. Переважна більшість доповідей на цій нараді була присвячена характеристиці лексичних особливостей українських говорів Одеської області. Важливіші з них були такі: «*Лексико-граматичні елементи молдавської мови в українських говорах нижнього Подністров'я*» М. О. Дзендзелівського; «*Рибальська лексика нижнього Подністров'я*» А. А. Берлізова; «*Особливості побутової лексики в українських говорах Одеської області*» В. В. Єфіменка; «*З лексичних особливостей мови с. Секретарки Кривоозерського району Одеської області*» Л. С. Терешко.

Цікавими доповідями були «*До історії назви лиманів «Куяльників»*» М. Ф. Болтенка і «*Слов'янська топоніміка на найдавніших картах Одещини*» Ф. О. Петруня.

В. Ф. Чистяков зробив на нараді доповідь «*Методика складання діалектологічного атласа*», а автор цих рядків — «*З історії української діалектології після Великої Жовтневої соціалістичної революції*».

17. В середині 1950 р. вийшов з друку другий випуск «*Діалектологічного бюлетеня*».

В ньому було надруковано чотири статті, присвячені описові деяких говірок української мови.

Ф. Т. Жилко в статті «*Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області*», на підставі зібраних протягом 1948 р. матеріалів, характеризує найважливіші зміни в лексиці, морфології і фонетиці в досліджуваних говірках. Так, дослідник констатує, що в описуваних говірках замість традиційного слова *скар'од'іт'* поширилось слово *валачи'т'*; перестали вживатись іменники з суфіксом ХН: *Свекру'ха*, а не *сверу'хна*, *невіестка*, а не *невиехна*; колишньому А починає частіше відповідати в ненаголошеній позиції А, а не Е — *па'мйат'*, а не *па'мет'*; рідше стали вживатись дифтонги. Молодь переважно говорить *віз*, а не *вуіз* чи *вуїз* тощо.

Г. П. Іжакевич в статті «*Про особливості говірок Броварського району Київської області*» твердить, що названі говірки, за властивими їм рисами, належать до північного наріччя з деякими рисами, характерними для перехідних говірок.

Лексичні, фонетичні, морфологічні і синтаксичні риси закарпатських українських говірок подані в статті І. Г. Черденченка «*Деякі особливості говірок Ужгородської округи Закарпатської області*».

Серед лексичних рис наводяться, напр., такі: *йарува'ти*—

сіяти весною; *о'тпатки* — полова; *хоуп* — череда; *пути'шка* — стежка.

З фонетичних і граматичних рис подаються такі: уживання лабіалізованого заднього ряду звука Ъ (мы°ло); вживання монофтонга У на місці старого О в новозакритому складі (*вуз, ку'стка*); зберігаються іноді форми аориста (*ки бых мау, то бых дау*); відсутні безособові конструкції на -НО, -ТО (*коло хи'жі поса'джені ру'жі* (квіти), а не *поса'джено*).

Стаття П. С. Лисенка «Говірка с. Михайло-Коцюбинського Чернігівської області» присвячена характеристиці тих змін, які останнім часом почали відбуватись у звуковій системі досліджуваної говірки. Автор приходить до висновку, що деякі архаїчні фонетичні риси починають зникати. Так, замість дифтонга ІЄ з Ї молодь вимовляє Е (*л'е'ви, л'е'кар*). Дифтонги типу УО з О під впливом літературної мови також звужують сферу свого вжитку в говірці. Так, досить часто можна почути *пут, л'уд, піт, лід*. Помітно втрачається традиційна для говірки тверда вимова Р. Тепер можна почути *р'адно', р'а'сно*, а не *радно', ра'сно*.

Уже напередодні лінгвістичної дискусії вийшла з друку невеличка стаття «Із спостережень над синтаксичними особливостями українських говорів Одеської області» І. Й. Тараненка⁸¹. Стаття була написана на підставі матеріалів, зібраних у 36 населених пунктах Одещини за програмою-анкетую, складеною А. А. Москаленком⁸².

І. Й. Тараненко перевірів поширення в українських говорах Одещини 21-єї синтаксичної конструкції. Перевірялось поширення, напр., таких синтаксичних конструкцій як *Дітвора грається і Дітвора граються; Постанова була справедлива і Постанова була справедливою; Збудила хлопця, щоб ішов у поле і Збудила хлопця, аби ішов у поле*.

Відзначивши географічне поширення тієї чи іншої синтаксичної конструкції, автор одночасно вказував, людям якої саме генерації властиві ці конструкції. Така констатація потрібна була для показу в світлі «нового вчення про мову» тих змін, які відбувались у синтаксичній системі українських говорів Одеської області після Жовтня.

До лінгвістичної дискусії була написана монографія Є. Г. Тичини «Південночернігівські говори і їх відбиття в українській літературній мові XVIII—XX ст. ст.»⁸³.

У першій частині цієї монографії коротко описані фоне-

⁸¹ Наукові записки, т. IX, вип. історично-філологічний, Одеський державний педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського, 1950.

⁸² Матеріали до діалектологічного атласа українських говорів Одеської області, ч. II, Синтаксис, видання кафедри укр. мови ОДУ.

⁸³ Е. Г. Тичина, Южночерниговские говоры и их отражение в украинском литературном языке XVIII—XX ст. ст., Автореферат, Х.-К., 1950.

тичні, морфологічні і лексичні риси лівобережних на південь від Чернігова північноукраїнських говірок.

У другій, основній, частині монографії поданий лінгвістичний аналіз діалектних особливостей південночернігівських говірок, що трапляються в художніх творах письменників XVIII—XX ст. ст., зокрема в поезіях П. Г. Тичини.

18. Однією з кращих праць з української діалектології, що вийшла в описуваний період за межами УРСР, була праця Ів. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. З приложенням 5 діалектологічних мап., Частина I, Звучня і Морфологія»⁸⁴. Протягом п'ятнадцяти років, з 1922 по 1937, автор побував у 179 селах Закарпаття і зібрав великий фактичний матеріал про українські місцеві говори і не тільки для вивчення фонетичних і морфологічних особливостей їх, а й для синтаксичних та лексичних.

Перші сторінки свого дослідження автор присвятив короткому оглядові літератури, в якій характеризувались говори Закарпаття, історії заселення краю, генезисові місцевих українських говорів і методам праці.

Зробивши критичний огляд літератури, автор справедливо зауважив, що поки в літературі не було подано «повного образу життя цих говорів» і не подано головним чином через те, що дослідники «не обіймали цілої області етнографічно-язикової»⁸⁵. Завдання його роботи—заповнити цю прогалину.

За словами Ів. Панькевича, східнослов'янські племена на Закарпатті жили з давніх-давен, а з XI ст. про них є вже й історичні свідчення. Предками сучасного українського населення Закарпаття були уличі, тиверці і хорвати. Отож, мова цих племен лежить і в основі сучасних закарпатських говорів. За твердженням автора, українські закарпатські говори у фонетиці і морфології перейшли майже ті самі етапи розвитку, що й усі інші українські говори.

Матеріали для своєї праці дослідник збирав від чоловіків і жінок різного віку; записи робив не тільки транскрипцією, а й з допомогою фонографа. Для визначення артикуляційної бази були використані методи експериментальної фонетики, зокрема палатограми.

В розділі «Звучня» (стор. 39—180) автор докладно описав фонетичні особливості українських закарпатських говорів, а в розділі «Морфологія» (стор. 181—326) — особливості форм словозміни.

Опис фонетичних особливостей у праці зроблено приблизно за таким планом: характеристика артикуляції звука за палатограмою; варіанти звука; співставлення вимови звука в закарпатських і в інших українських говорах; приклади-ілюст-

⁸⁴ Прага, 1938.

⁸⁵ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей, Прага, 1938, стор. 9.

рації; географічне поширення звука, його варіантів у закарпатських говорах.

Опис особливостей форм словозміни в досліджуваних говорах зроблено в основному за таким планом: констатація того чи іншого, напр., відмінкового закінчення іменника; частота вживання можливих паралельних закінчень; історичний коментар до сконстатованих форм словозміни; географічне поширення форми в межах Закарпаття; співставлення форм, виявлених у досліджуваних говорах, з формами інших говорів.

Поширення деяких фонетичних і морфологічних рис закарпатських говорів Ів. Панькевич подав на 5-ох картах. В кінці праці дослідник скласифікував закарпатські говори в три групи (*лемківські, гуцульські, бойківські*) і визначив місце їх серед інших українських говорів. На підставі зібраних матеріалів, всупереч багатьом діалектологам, Ів. Панькевич довів, що закарпатські українські говори не становлять окремого наріччя, що вони мають «майже цілковиту схожість» з західнокарпатськими і східнокарпатськими говорами і належать до південно-західного наріччя⁸⁶.

Додатком до праці надруковані з 103 сіл Закарпаття «Взірці бесіди» (стор. 411—546).

Праця Ів. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей» у радянській діалектологічній критиці одержала високу оцінку. Так, А. Широкова писала:

«Робота І. Панькевича, побудована на великім, у значній мірі самостійно зібраним матеріалі, на великій кількості цілком доброякісних власних записів, на вивченні досить численної літератури предмета, дає достатньо повне уявлення про фонетику і морфологію закарпатських говорів в їх спільних і окремих особливостях, а також у їх історичному розвитку. Користуючись методами лінгвістичної географії, автор встановлює межі поширення окремих мовних явищ. В усьому цьому і полягає вартість рецензованої праці»⁸⁷.

ВИСНОВКИ

1. Деякі положення «нового вчення про мову», зокрема, що мова є ідеологічна надбудова, що мова має класовий характер, в діалектологічних працях почали популяризуватись ще в кінці 20-х рр. Однак повніше і докладніше положення «нового вчення про мову» почали популяризуватись і впроваджуватись у працях з української діалектології тільки з кінця 30-х рр. Так, у всіх працях з української діалектології, написаних протягом цього періоду, визнавали мову за ідеологічну надбудову, визнавали класовий характер мови.

⁸⁶ І. Панькевич, Українські говори..., стор. 395.

⁸⁷ Бюллетень Диалектологического сектора Института русского языка, в. 2, АН СССР, 1948, стор. 110.

Зміни в українських говорах, зокрема після Жовтня, пояснювали тільки змінами в економіці і класовій структурі нашого суспільства. До того ж, дослідники вважали, що зміни в діалектній мові відбуваються не поступово, а раптово.

2. Якщо протягом першого періоду історії української діалектології дослідники переважно вивчали фонетичні й морфологічні особливості українських говорів, то протягом другого періоду дослідники під впливом «нового вчення про мову» переважно вивчають лексичні й синтаксичні риси українських говорів.

3. У першому періоді історії української діалектології після Жовтня лінгвістична географія тільки-но починала популяризуватись. З 1934 по 1950 р. основні положення і завдання лінгвістичної географії набули вже великої популярності, і до їх реалізації українські діалектологи почали вже серйозно готуватись. Про це свідчить складання спочатку «Питальника», а потім і «Програми до збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови». І «Питальник», і «Програма...» були складені на зразок «Вопросника» (1936) і «Программы собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка» АН СРСР (1947), на змісті і структурі яких помітний був вплив «нового вчення про мову»⁸⁸.

4. Протягом другого періоду була в основному розроблена і спопуляризована методика збирання діалектних матеріалів, зокрема вперше була вироблена і прийнята обов'язкова для всіх діалектологів фонетична транскрипція.

5. З 1934 по 1950 р., до лінгвістичної дискусії, на підставі нових записів діалектної мови на міжобласних і республіканських діалектологічних нарадах було зроблено чимало цікавих доповідей. Деякі з цих доповідей були надруковані. Найбільше уваги дослідники приділяли питанням лексики, синтаксису та змінам, які сталися в українських говорах після Жовтня.

6. З кінця 40-х років почав виходити «Діалектологічний бюлетень», який дуже сприяв активізації українських діалектологів і публікації нових досліджень.

7. Протягом цього періоду досить інтенсивно готувались молоді кадри українських діалектологів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ.

1. Мета і завдання лінгвістичної географії. Перші спроби реалізувати основні положення лінгвістичної географії в українській діалектології.

2. Характеристика «Питальника для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови».

⁸⁸ Р. И. Аванесов, «Новое учение» о языке и лингвистическая география, Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, Сб. статей, АН СССР, 1951.

3. Аналіз «Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» 1948 р. і 1949 р.

4. Методи збирання діалектного матеріалу для діалектологічного атласа української мови.

5. Коротка характеристика першої загальнообов'язкової фонетичної транскрипції.

6. Найголовніші праці з української діалектології, що вийшли з 1934 по 1950 р.

7. Спільні шляхи розвитку української діалектології з російською діалектологією.

8. Критичний огляд праць з української діалектології, в яких популяризувались окремі положення «нового вчення про мову».

ТЕМИ ДЛЯ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Аналіз посібників з української діалектології.

2. Рецензія на перший № «Діалектологічного бюлетеня» АН УРСР.

3. Зміни в лексиці українських говорів після Жовтня.

РОЗДІЛ III

1. У травні 1950 р. на сторінках газети «Правда» розпочалась лінгвістична дискусія між представниками історико-порівняльного мовознавства і «нового вчення про мову» акад. М. Я. Марра. В результаті дискусії було доведено, що «нове вчення про мову» в своїй основі є антимарксистським, вульгарно-соціологічним. В процесі дискусії було доведено, що —

мова не надбудовна категорія і докорінно не змінюється, якщо утворюється новий соціально-економічний базис;

мова, незважаючи на класове розшарування суспільства, залишається загальнонародною;

нові мови не утворюються шляхом схрещення декількох мов;

у розвиткові мови не буває «вибухів», і граматична будова мови є продуктом цілого ряду епох;

спорідненість мов є результатом утворення їх з однієї прамови;

історико-порівняльний метод є одним з важливіших методів дослідження мов.

Такі були найважливіші наслідки лінгвістичної дискусії. Але в процесі дискусії були поставлені й обговорені деякі дрібніші, однак досить важливі, питання, зокрема й такі, які вже безпосередньо торкалися діалектології. Ми маємо на увазі, напр., питання про діалектну основу національної мови, про шляхи утворення національних мов, про взаємини між загальнонародною мовою і діалектами тощо. Зрозуміло, що радянські діалектологи не могли у своїй дальшій роботі не враховувати наслідків лінгвістичної дискусії.

2. 23—25 травня 1951 р. в м. Києві відбулась П'ята республіканська діалектологічна нарада, перша республіканська діалектологічна нарада після лінгвістичної дискусії. Основне завдання цієї наради було:

а) критично переглянути діалектологічну роботу, яка провадилась на Україні до лінгвістичної дискусії і

б) накреслити шляхи успішного впровадження марксизму в діалектологічних дослідженнях.

З доповіддю *«Завдання української діалектології»* виступив член-кореспондент АН УРСР Б. О. Ларін. Доповідач піддав критиці деякі марристські положення, що тривалий час популяризувались у діалектологічних працях, і докладно зупинився на завданнях, які постали перед радянськими діалектологами після лінгвістичної дискусії. Б. О. Ларін відкинув думку про те, що треба переглянути і змінити *«Програму до збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови»*, схвалену в 1949 р. Змінювати програму, — говорив доповідач, — нема потреби; необхідно тільки змінити спрямування роботи відповідно до нових методологічних засад.

Як відомо, марристи досить скептично ставилися до мовознавчих, зокрема і до діалектологічних, праць дореволюційних учених. Доповідь *«Праці з української діалектології до Великої Жовтневої соціалістичної революції»* А. А. Москаленка і була присвячена оглядові найважливіших праць дореволюційних діалектологів. У цій доповіді особливо докладно були схарактеризовані праці О. О. Потебні і К. П. Михальчука.

З доповіддю *«До характеристики змін у сучасних говірках»* виступив В. С. Ващенко. У доповіді було висунуто твердження, що зміни у сучасних говірках особливо помітні там, де є паралельні форми.

Про деякі фонетичні і морфологічні особливості північно-українських говірок Олишівського району Чернігівської області доповідав П. С. Лисенко.

Цікавою була доповідь *«Перехідні говори від українських до білоруських у північно-західних районах Чернігівщини»* Ф. Т. Жилка.

Й. О. Дзендзелівський доповів на нараді про *«Лексику нижнього Подністрів'я»*, а А. А. Берлізов — про *«Рибальську лексику нижнього Подністрів'я»*.

У говірках Закарпаття вже давно зафіксований лабіалізований звук Ї. Характеристиці цього Ї і була присвячена доповідь С. П. Бевзенка, який на підставі власних спостережень доводив, що лабіалізований звук Ї є монофтонг, а не дифтонг.

Багато уваги на нараді було приділено методиці збирання діалектного матеріалу і різним організаційним питанням.

3. Протягом 1951 р. праць з української діалектології було надруковано небагато. І це цілком природно, бо чимало різних питань треба було по-новому теоретично осмислити, а на це потрібен час. Найбільше праць з української діалектології надрукував у цьому році Ф. Т. Жилко.

У статті *«Про загальнонародну мову і діалекти»*⁸⁹ Ф. Т. Жилко передусім в популярній формі викладає погляди

⁸⁹ «Українська мова в школі», № 1, 1951.

Ф. Енгельса і К. Маркса на діалект і шляхи утворення національних мов.

У другій статті «*Діалектологічний атлас української мови*»⁹⁰ той же автор спочатку подає коротку історію розвитку лінгвістичної географії в нашій країні до і після Жовтня, вказує на докорінні методологічні відмінності між радянською й буржуазною лінгвістичною географією та стисло характеризує структуру діалектологічного атласа української мови, методику і техніку його укладання. Наукове значення діалектологічного атласа української мови автор схарактеризував так: «атлас допоможе з'ясувати важливі питання історії мов східнослов'янських народів, їх формування, взаємозв'язки, дасть цінний матеріал для істориків, етнографів, для фольклористів», «допоможе розв'язати проблему походження і розвитку слов'янських мов»⁹¹.

В «*Діалектологічному бюлетені*»⁹² було надруковано дві цікаві статті.

У першій статті «*Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області*» В. М. Брахнов описав деякі лексичні, фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості говірки м. Борисполя і двох близьких від нього сіл — Іванкова та Мартусівка. У говірках цих трьох населених пунктів автор сконстатував цілий ряд рис, властивих північноукраїнським говорам. Співставивши свої записи деяких особливостей мови м. Борисполя з записами особливостей мови Борисполя, зроблених ще в 1870 р., автор приходить до висновку, що під впливом літературної мови відбулось помітне стирання діалектних особливостей, зокрема помітно зменшилося вживання дифтонга УЙ.

У другій статті «*Південно-подільська говірка села Писарівка (Кодимський район, Одеської області)*» О. С. Мельничука подано короткий, але ґрунтовний монографічний опис говірки с. Писарівки. У статті сконстатовані відмінності говірки супроти норм літературної мови у фонетиці, наголосі, морфології (у словотворі і словозміні) та лексиці. Говірка с. Писарівки, за словами автора, відрізняється від літературної мови в першу чергу своїми лексичними особливостями, потім фонетичними і в меншій мірі — морфологічними особливостями.

За більшістю загальних ознак говірку с. Писарівки автор відніс до південноподільських говірок південно-західного наріччя, хоч у ній є риси перехідних говірок від південно-західного до південно-східного наріччя.

⁹⁰ «Українська мова в школі», № 4, 1951, стор. 17.

⁹¹ Там же, стор. 17.

⁹² Випуск III, АН УРСР, К., 1951.

Після Великої Вітчизняної війни особливо гостро відчувалась потреба в посібниках з української діалектології. Такий посібник — *«Українська діалектологія»* (Конспективний виклад курсу для студентів-заочників педагогічних інститутів)⁹³ — опублікував Ф. Т. Жилко.

Позитивним у цьому посібнику було таке:

1) характеризуючи групи діалектів — *північну, південно-західну* і *південно-східну*, — автор подавав не тільки фонетичні та морфологічні риси, а й деякі синтаксичні та лексичні;

2) для практичних занять подано чимало зразків мови різних місцевих діалектів не тільки в дореволюційних записах;

3) було присвячено спеціальний параграф змінам у діалектній мові після Жовтня;

4) добре популяризувалась методика збирання і дослідження діалектних матеріалів. Зокрема, популяризувались основні положення і завдання радянської лінгвістичної географії.

Слабо були написані параграфи — *«Діалекти і національна мова»*, *«Українська мова серед інших слов'янських мов»*, *«Історичне утворення діалектів української мови»*.

4. 5—7 травня 1952 р. в м. Києві відбулась Шоста республіканська діалектологічна нарада. В центрі уваги наради були дві доповіді — *«З досвіду лінгвістичного картографування матеріалів до діалектологічного атласа російської мови»* А. О. Осовецького (Інститут мовознавства АН СРСР) і *«Діалектологічний атлас української мови»* Ф. Т. Жилка.

Інститут мовознавства АН СРСР уже в 1952 р. завершив укладання *«Атласа русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы»*, а Інститут мовознавства АН УРСР ще тільки провадив підготовчі роботи до укладання атласа української мови. А. О. Осовецький, що брав активну участь у створенні діалектологічного атласа російської мови, і поділився з українськими діалектологами практикою картографування зібраних матеріалів для діалектологічного атласа. Це був корисний обмін досвідом, який застерігав українських діалектологів від можливих помилок.

Ф. Т. Жилко у своїй доповіді ознайомив учасників наради з структурою діалектологічного атласа української мови, матеріалами і джерелами для нього та технікою картографування.

Ці дві доповіді свідчили, що за останні три роки після схвалення *«Програми...»* було зібрано вже чимало матеріалів до діалектологічного атласа української мови, що настав час його класифікації, апробації і картографування.

⁹³ В-во «Радянська школа», 1951.

З інших доповідей чималий інтерес становила доповідь П. Й. Горецького — «Полтавсько-київський діалект як основа української національної мови».

Описові особливостей окремих говірок були присвячені такі доповіді:

«Особливості говірок Димерського району Київської області» П. С. Лисенка; «Особливості говірок Куп'янщини Харківської області» Л. А. Півненко; «Лексика гончарного виробництва Полтавської області» М. Ф. Кривчанської та деякі інші.

5. У 1952 р. була надрукована брошура Ф. Т. Жилка — «Діалектологічний атлас української мови»⁹⁵ — доповідь на Шостій республіканській діалектологічній нараді. Загальну характеристику цієї праці Ф. Т. Жилка ми подали вище, бо на цю ж тему, тільки стисліше, автор опублікував статтю в 1951 р.

Після лінгвістичної дискусії для всіх стало цілком очевидно, що поряд з лінгвогеографічним вивченням українських говорів треба подавати і монографічний опис їх. Такими першими монографічними описами українських говірок були монографії — кандидатські дисертації — Й. О. Дзендзелівського «Українські говори нижнього Подністров'я»⁹⁶ і З. Г. Ніколаєнко «Говори Любецького району, Чернігівської області»⁹⁷.

У монографії Й. О. Дзендзелівського докладно описані фонетичні, граматичні і лексичні особливості українських говірок нижнього Подністров'я. Зібрані і досліджені факти дали підставу авторові зробити висновок, що українські говори нижнього Подністров'я належать до перехідних говорів від південно-східних до південно-західних. Основою цих перехідних говорів є південно-східні українські говори.

У «Додатках» до монографії Й. О. Дзендзелівського подані: «Матеріали для словника української мови» (словник діалектизмів), «Список місцевих топонімічних назв» і «Хрестоматія зразків розмовної мови».

Окремі кращі розділи монографії Й. О. Дзендзелівського, в якій вперше були описані говірки нижнього Подністров'я, уже опубліковані.

У монографії З. Г. Ніколаєнко вперше описані фонетичні, морфологічні (тільки словозмінні) і деякі синтаксичні особливості говірок Любецького району, Чернігівської області. Найдокладніше описані фонетичні особливості, зокрема рефлекси старих О, Е в нових закритих складах, рефлекси Ї, А в наголошеній і ненаголошеній позиції.

⁹⁵ АН УРСР, К., 1952.

⁹⁶ Й. А. Дзендзелевский, Украинские говоры нижнего Подне-
стровья. Автореферат, Одесса, 1952.

⁹⁷ З. Г. Николаенко, Говоры Любечского района, Черниговской
области, Автореферат, Ужгород, 1952.

За всіма ознаками досліджувані говірки в своїй основі належать до північноукраїнських говорів. Та проте в досліджуваних говірках виявлені і деякі риси південнобілоруських говорів, як, напр., акання, дзекання і цекання, наявність дієслівних форм І особи мн. в теп. ч. типу *жном*, *таўко'м* тощо. На цій підставі дослідниця говірки Любецького району, Чернігівської області віднесла до перехідних говірок від українських до південнобілоруських.

В кінці роботи подані зразки мови описаних говірок.

Змінам у словниковому складі мови закарпатського села Кальник була присвячена невеличка стаття І. Д. Пагіря⁹⁹. У цій статті автор пише, що з 1945 р., коли Закарпаття ввійшло в склад УРСР, багато слів з угорської мови, які були зайшли в мову населення, або зовсім вийшли з ужитку, або помітно звузили сферу свого вжитку. До таких слів він відносить, напр., *ваша'р*—ярмарок, *ба'лта*—сокира, *жеб*—кишеня, *ва'риш*—місто тощо. За спостереженнями автора, найпомітніше змінилася у говірці с. Кальник виробнича і громадсько-політична лексика. Однак у говірці, особливо в побутовій лексиці, зберігаються поки що і вузькодіалектні слова, як, напр., *ма'галик*—галстук, *то'панки*—черевики, *сто'лу'юка*—скатерть, *пу'слан'*—придане (рухоме) дівчини тощо.

6. 23—25 квітня 1953 р. в Києві відбулась Сьома республіканська діалектологічна нарада. Основні доповіді на цій нараді були присвячені питанням вивчення полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови. На цю тему були виголошені такі доповіді:

«Основні риси економічного і політичного життя українського народу на території Середньої Наддніпрянищини в XIV—XV ст. ст.» Д. І. Мишка; «Історичні умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови» Ф. Т. Жилка; «Формування полтавських говірок» К. М. Кузьмича; «Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говірках» В. С. Ващенко; «Характеристика полтавських говірок за пам'ятками XVII ст.» С. П. Самійленка; «Походження української літературної мови» акад. АН УРСР Л. А. Булаховського¹⁰⁰.

Старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН СРСР А. О. Осовецький зробив на нараді доповідь — «Атласи російських народних говорів і деякі питання історії російської мови».

⁹⁹ І. Д. Пагіря, Деякі зауваження щодо лексики говірки с. Кальник, Наукові записки, т. V, Збірник студентських наукових робіт, в. I, Ужгород, 1952.

¹⁰⁰ Більшість цих доповідей надрукована в 1954 р. і коротка характеристика їх буде подана далі.

І на цій нараді, як і на попередніх, були заслухані звіти з місць про збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови.

7. У «Діалектологічному бюлетені»¹⁰¹ були надруковані такі статті:

«Перехідні говірки від української до білоруської мови» Ф. Т. Жилка; «Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської області» П. С. Лисенка; «Особливості словотвору українських говірок нижнього Подністров'я» Й. О. Дзензелівського; «Про деякі назви нафтового промислу в бориславській говірці» В. Ю. Пастушина; «О. О. Потєбня—діалектолог» В. М. Брахнова.

Статті Ф. Т. Жилка і П. С. Лисенка — це доповіді, виголошені на П'ятій республіканській діалектологічній нараді. Їх ми вже коротко характеризували вище. В статті Й. О. Дзензелівського подані особливості словотвору говірок нижнього Подністров'я супроти словотворчих норм української літературної мови, як, напр., *вуд'алник*—той, що вудкою ловить рибу; *сирот'у'к*—круглий сирота чи напівсирота; *йістови'тцій*—той, що все з апетитом поїдає; *о'сьдечки, пото'мички* тощо.

В. Ю. Пастушин у своїй статті подає виробничі назви нафтового промислу, що були поширені в бориславській говірці в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. Так, напр., нафту бориславські робітники називали *кип'ячкою, ропою*; збирання нафти на поверхні землі називали *ли'банням*, а тих, хто її збирав,—*либака'ми* і т. д.

В. М. Брахнов у названій статті коротко схарактеризував найважливіші праці О. О. Потєбні з української діалектології і підкреслив їх значення для радянських дослідників.

У цьому ж, 1953, році були надруковані статті «Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови» П. Й. Горєцького¹⁰² і «Полтавсько-київський діалект—основа української національної мови» Ф. П. Медведєва¹⁰³. У названих статтях автори намагаються обґрунтувати твердження Й. В. Сталіна, що в основі української національної мови лежить саме полтавсько-київський діалект. Як відомо, тепер, після ліквідації культу особи, твердження, що в основі української національної мови лежить полтавсько-київський діалект, зазнало деяких виправлень і уточнень. Обидві статті цікаві тим, що в них після довгої мовчанки знову ставиться питання про генезу територіальних діалектів.

Але, крім статей, у 1953 р. були написані і дві монографії — «Фонетична система і граматична будова говорів Брюховицького району Львівської області в їх зв'язку з іншими

¹⁰¹ В. ІV, в-во АН УРСР, К., 1953.

¹⁰² «Українська мова в школі», № 1, 1953.

¹⁰³ Харків, літературно-художній та громадсько-політичний альманах, 4 кн., 1953

говорами української мови» П. І. Приступи¹⁰⁴ і «Південножитомирські говірки в порівняльно-історичному висвітленні» Л. П. Бови (Ковальчук)¹⁰⁵.

У першій монографії були схарактеризовані фонетичні, морфологічні (переважно словозмінні) і синтаксичні особливості досліджуваних говорів. Наведемо найважливіші з них:

1) реалізація ненаголошених О, Е як У, И — *суро'чка, видро'*; 2) дорсальна м'якість з домішкою шиплячого елемента звуків С'', З'', Ц'', ДЗ''; 3) відсутність в іменниках типу *життя, зілля* довгих м'яких приголосних; 4) наявність таких діалектних займенникових форм як *йіго', йіму', від не'гу, за н'у, йей'* тощо; 5) закінчення -ИЙ відповідно до закінчення -ЕЙ у літературній мові в род. відм. мн. — *л'уди'й, ночи'й*; 6) дуже поширений твердий -Т у дієслівних закінченнях 3-ої особи одн. і мн. теп. часу; 7) збереження перфектних форм — *п'ішо'в'-ім, п'ішо'в'-іс, п'ішли'-сти* тощо; 8) підмет може бути виражений особовим іменником ч. р. з числівником — *двох хло'пці'ю п'ішло'*; 9) атрибутивна прийменникова група призначення і мети з прийменником НА, ДО при назвах неживих предметів (*шкі'ра на чо'бути*) і ДЛЯ при назвах істот (*п'ітко'ви дл'а ко'ний*).

Досліджувані говори, за твердженням автора, належать в основному до наддністрянських говорів, хоч у них є риси, властиві й іншим південно-західним говорам.

Найкращим, найоригінальнішим розділом монографії П. І. Приступи, з нашого погляду, є розділ, присвячений характеристиці синтаксичних особливостей описуваних говірок.

Монографія П. І. Приступи повністю надрукована в 1957 р.

У монографії Л. П. Бови (Ковальчук) — «Південножитомирські говірки в порівняльно-історичному висвітленні» — також описані тільки фонетичні, морфологічні (словотворчі і словозмінні) та синтаксичні риси. Ось найважливіші з них:

1) досить послідовне збереження етимологічного О в таких словах, як *хол'а'ва, гонча'р, лома'ти*; 2) для більшості говірок загалом характерне помірне «укання» — *ло'па'та, со'ва'*; 3) приголосні Д, Т, З, С, Ц, Л, Н вимовляються твердо перед І з О; 4) дзвінки приголосні перед глухими в середині та в кінці слова втрачають свою дзвінкість; 5) дуже поширене протетичне Г — *гу'скра, го'с'ін, гу'лик*; 6) тверда вимова приголосного Р — *завиру'ха*; 7) широке використання суфікса — *ис'ко—про'сис'ко, вози'с'ко*; 8) збереження в знач-

¹⁰⁴ П. И. Приступа, Фонетическая система и грамматический строй говоров Брюховичского района, Львовской области в их связи с другими говорами украинского языка, Автореферат, Львов, 1953.

¹⁰⁵ Л. А. Бова (Ковальчук), Южножитомирские говоры в сравнительно-историческом освещении, Автореферат, К., 1953.

ній частині говірок флексії -Е іменниками серед. р. типу *життя*; 9) досить часто іменники ж. р. в род. відм. мн. мають закінчення' -ІЎ, -ЕЇ — *криниці'їу, хате'ї, машинці'ї*; 10) досить поширені такі займенникові форми, як *ме'їі, тве'їі, све'їу, це'їу, на н'у*; 11) говіркам майже невідомі форми майбутнього часу типу *писатиму*; 12) широко вживається дієслівний складений присудок з допоміжним словом-зв'язкою *ма ти* — *брат ма'їе прийї'хати*; 13) обмежене вживання безособових присудкових форм на -НО, -ТО. Вони ніколи не вживаються, коли в реченні є прямий додаток — *роботу вже закінчено*; 14) поширені конструкції з складними підметом типу *ви'їшло їїх пїято'х так'ї'х косарї'ї*; 15) зв'язок сурядності між декількома простими реченнями може виражатися єднальним сполучником А — *С'н'їгу ж було' ц'ого' бага'то, а дощ'ї' пройшли'.*

На підставі рис фонетичної і граматичної системи авторка прийшла до висновку; що південножитомирські говірки належать до перехідних від південно-західних до південно-східних на південно-західній основі з деякими рисами, властивими і північним говіркам.

8. 19—20 жовтня 1954 р. в Києві відбулась Восьма республіканська діалектологічна нарада. В центрі уваги її учасників були питання укладання діалектологічного атласа української мови. Так, співробітниця Інституту мовознавства АН СРСР Є. В. Немченко виступила з доповіддю «*Праця над складанням діалектологічного атласа російської мови*», в якій поділилася досвідом, що його набули радянські діалектологи, укладаючи перші томи діалектологічного атласа російської мови.

Ф. Т. Жилко в доповіді «*Наслідки збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови 1948—1954 рр.*» та І. О. Варченко в доповіді «*Огляд матеріалів для діалектологічного атласа української мови, зібраних у 1952—1953 роках*» звернули увагу на те, що деякі кафедри української мови повільно розгортають збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови і, до того ж, незадовільно відповідають на питання програми. Так, аналіз надісланих в Інститут мовознавства АН УРСР матеріалів показав, що деякі збирачі відхиляються від змісту питань програми, не подають відповідей на деякі питання або подають неправильні відповіді, порушують транскрипцію, не позначають місце наголосу в словах тощо. А все це, — говорили доповідачі, — робить надіслані матеріали непридатними до картографування і гальмує справу з укладанням атласа.

На нараді були заслухані ще й такі доповіді:

1) «*До характеристики говірок деяких правобережних південно-східних районів Черкаської області*» П. С. Лисенка.

Доповідач твердив, що за фонетико-морфологічними особливостями говірки сіл Мошни (Черкаський р-н), Лебедин (Шполянський р-н), Мліїв, Городище, Балаклія, Сміла, Бузулуково належать до південно-східної групи говорів, які знаходяться в масиві середньонадніпряньського діалекту — основи української національної мови.

2) «Фонетичні особливості говірок Запорізької області» С. П. Самійленка. На підставі зібраних матеріалів доповідач зробив попередні висновки, що говірки Запорізької області мають виразні риси південно-східного наріччя української мови. Тільки спорадично і в окремих населених пунктах зафіксовані фонетичні риси, властиві говіркам північного чи південно-західного наріччя. Отже, припускає доповідач, південно-східне наріччя, до складу якого входять і говірки Запорізької області, становить собою не синтез рис північного та південно-західного діалектів, а виразно самостійне наріччя, що виявилось здатним зберегти свою фонетичну систему і підпорядкувати говіркові фонетичні особливості носіїв інших діалектних угруповань закономірностям своєї фонетичної системи.

3) «Спостереження над системою числівників у діалектах Закарпатської області» Й. О. Дзензелівського. У доповіді були схарактеризовані особливості словотвору і словозміни числівників у закарпатських говірках.

4) «До характеристики лексики буковинських говірок» В. А. Прокопенко. Відзначивши спільні лексичні риси буковинських говорів з іншими українськими говорами, доповідачка називає, по-перше, деякі слова, що властиві тільки буковинським говорам. Це, напр., такі слова: *сирої'ди* — кавуни і дині; *половинки'* — туфлі; *приту'ла, прище'па* — сарай, притулений до хати. По-друге, вона наводить слова давньоруської мови, що збереглись у буковинських говорах. Це, напр., такі слова: *ві'но* — придане; *гости'нец* — вимощена широка дорога; *поркіни'ці, портіни'ці* — полотняні штани; *вере'м'я, вере'м'є* — хороша погода тощо.

9. 1954 р. був уже дещо врожайнішим на праці з української діалектології, ніж перші три роки після лінгвістичної дискусії. Серед надрукованого найповажніше місце посідає збірник статей «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови»¹⁰⁶.

У статті «Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови» Ф. Т. Жилко доводив, що вже в часи розпаду давньоруської народності на півдні Київського князівства почав формуватися південно-східний діалектний тип української мови, який і став основою полтавсько-київського діалекту. На думку автора, полтавсько-

¹⁰⁶ АН УРСР, К., 1954.

київський діалект у XVI ст. вже цілком визначився і з XVII ст. став провідним діалектом, основою української національної мови.

С. П. Самійленко в статті «*До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст.*» докладно описав фонетичні явища української мови, зафіксовані в «*Актових книгах Полтавського городового уряду XVII в.*». Однак, треба сказати, що такі фонетичні явища зафіксовані і не тільки в пам'ятках, написаних на Полтавщині, а й в інших місцевостях, поза межами південно-східного наріччя. Мета статті полягала в тому, щоб виявити фонетичні процеси, властиві саме полтавським говіркам. На жаль, цього автор не спромігся зробити. А його твердження, що «південно-східні діалекти української мови являють собою не синтез рис північного і південно-західного діалектів (хоч спільні риси між ними цілком закономірні), а виразне самостійне наріччя з полтавсько-київським діалектом в основі, як своїм ядром»¹⁰⁷, залишилось не доведеним.

В. С. Ващенко у статті «*Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах*» сконстатував, що і займенникові, і числівникові форми у полтавських говорах майже цілком збігаються з формами, вживаними в літературній мові.

Особливості рефлексії старого О в історично нових закритих складах розглянув І. О. Варченко в статті «*Рефлексія давнього О в лубенських говірках*». Простеживши на великому матеріалі рефлексію старого О, наголошеного і ненаголошеного, в новозакритих складах, автор прийшов до висновку, що лубенські говірки належать до полтавсько-київського діалекту, що північнодіалектні риси, які були властиві їм, значно відійшли на північ. Це своє положення автор аргументує не тільки фактами, зібраними ним у сучасних лубенських говірках, а й фактами, які він дібрав з пам'яток XVII—XIX ст. ст., написаних на території Лубенщини.

В. М. Брахнов у статті «*Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині*» описав фонетичні особливості говірок сіл Велика Каратуль і Пологи-Вергуни, Переяслав-Хмельницького району. За фонетичними рисами, виявленими дослідником, говірки названих сіл належать до перехідних говірок. Та, — пише дослідник, — хоч у них і зберігаються ще деякі риси північних говірок, за своєю основою вони належать до полтавсько-київського діалекту.

Фонетичні і морфологічні риси сіл Мануїльська, Вахівки, Ясногородки і Демидова описав П. С. Лисенко в статті «*Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського райо-*

¹⁰⁷ Зб. Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови, АН УРСР, К., 1954, стор. 41.

ну на Київщині». За переважною більшістю фонетичних і деяких морфологічних особливостей говірки названих сіл автор статті відносить до північноукраїнських.

Цікаву статтю — «Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавського діалекту» — надрукувала в цьому збірнику Л. П. Бова (Ковальчук). Сконстатувавши найголовніші фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості говірок південної Житомирщини, дослідниця прийшла до висновку, що ці говірки не належать до полтавсько-київського діалекту, що ці говірки є перехідні від південно-західних до південно-східних. Однак авторка без будь-якої аргументації припускає, що найдавнішою діалектною основою говірок південної Житомирщини був діалект деревлян і полян.

У 1954 р. В. Ф. Покальчук надрукував статтю «Про деякі історико-географічні особливості Волинської області»¹⁰⁸ — вступний розділ з монографії «Надсарнський говір на Волині». У статті автор пробує довести, що предками носіїв сучасного надсарнського говору було східнослов'янське плем'я лучани.

Цього ж року була написана монографія «Українські говори південного Побужжя» Л. С. Терешко¹⁰⁹. В дисертації описані фонетичні, морфологічні і лексичні особливості сіл Секретарки, Богачівки, Тридуби, Великої Мечетні, Малої Мечетні, Курячих Лоз, Ониськового і Красненського, Кривоозерського району, Миколаївської області. У додатках до монографії подані — «Словник обласної лексики» і «Зразки діалектної мови».

Чимало діалектної лексики гончарного промислу подано і прокоментовано в монографії М. Ф. Кривчанської «Лексика гончарного промислу Полтавської області»¹¹⁰.

10. За роки радянської влади, як уже говорилося вище, було опубліковано декілька посібників з української діалектології. Однак всі вони в багатьох відношеннях не задовольняли ні наукових, ні навчальних вимог до посібника. Отож, потреба доброякісного посібника з української діалектології не знімалась з порядку денного. У 1955 р. і був опублікований новий посібник з української діалектології — «Нариси з діалектології української мови» Ф. Т. Жилка¹¹¹. Цей посібник є першою серйозною спробою на шляху до створення ґрунтового наукового курсу з української діалектології. На сторінках преси цей посібник справедливо одержав загалом

¹⁰⁸ Наукові записки, т. II, в. I, Серія історичних наук, Луцький державний педагогічний інститут ім. Л. Українки, 1954.

¹⁰⁹ Л. С. Терешко, Украинские говоры Южного Побужья, Автореферат, Одесса, 1954.

¹¹⁰ М. Ф. Кривчанская, Лексика гончарного промысла Полтавской области, Автореферат, К., 1954.

¹¹¹ «Радянська школа», К., 1955.

позитивну оцінку¹¹². Але в ньому є цілий ряд не тільки дрібних, як писав рецензент, недоліків, а й серйозних, які варто було б усунути при перевиданні його. На деяких з них ми і хотіли б зупинитись.

У параграфі «*Діалекти і загальнонародна мова в історичному розвитку*» треба викласти не взагалі взаємини між діалектами і загальнонародною мовою, а між українськими місцевими діалектами і українською загальнонародною мовою в історичному розвитку.

Так само, у параграфі «*Національні мови і територіальні діалекти після Великої Жовтневої соціалістичної революції*» треба було б далеко ґрунтовніше сказати про ті зміни, які сталися саме в українській національній мові та її місцевих діалектах.

У параграфі «*Східнослов'янські племена й народи*», безумовно, слабо, схематично викладено питання про утворення сучасних східнослов'янських мов, зокрема української..

Автор вважає, що територіальні діалекти доби початкового формування української мови мали три типи — *південно-східний, південно-західний і північний*¹¹³, що ці три діалектні типи XII ст. лягли в основу сучасних трьох діалектних груп. Отже, автор визнає і сучасне південно-східне наріччя за старожитне. Ось чому потрібно було ґрунтовно умотивувати, з яких саме причин опис особливостей діалектних груп у посібникові починається з північного наріччя, потім південного і кінчається описом особливостей південно-східного. Природно виникає питання — «чому не навпаки треба було подати опис особливостей окремих нарічч?».

Надто схематично написаний параграф «*Виникнення сучасної української літературної мови і її зв'язки з діалектами*». Взагалі перші 50 сторінок «*Нарису...*» потребують досить ґрунтовної переробки.

Характеризуючи кожную діалектну групу (наріччя), автор наводить для північної і південно-східної діалектної групи тільки фонетичні, морфологічні і лексичні особливості, а для південно-західної — і синтаксичні. Чому? Адже кожна діалектна група має і деякі синтаксичні особливості. На всі інші дрібніші огріхи звернув увагу автора рецензент Й. О. Дзендзелівський.

У 1955 р. кафедра української мови Ужгородського державного університету видала «*Діалектологічний збірник*»¹¹⁴. У вступній статті «*Завдання вивчення українських говорів Закарпаття*» коротко розповідається про вивчення закарпатських українських говорів протягом XIX—XX ст. ст. Кафедра

¹¹² Й. О. Дзендзелівський, Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, «Українська мова в школі», № 1, 1957.

¹¹³ Ф. Т. Жилко, Нариси..., стор. 45.

¹¹⁴ Наукові записки, т. XIV, Львів, 1955.

накреслила такі основні завдання вивчення закарпатських українських говорів на найближчі роки:

1) створити діалектологічний атлас українських говорів Закарпаття; 2) написати ряд монографічних праць про місцеві говори, особливо з лексики і синтаксису; 3) вивчити топонімічні назви Закарпаття; 4) написати на матеріалах численних пам'яток письменства, переважно XVI—XVIII ст. ст., ряд розвідок з історичної діалектології.

В рецензованому збірникові і вміщені статті, присвячені деяким з названих питань.

У статті «*Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області*» Й. О. Дзендзелівський докладно описав особливості словотвору і відмінювання числівників у закарпатських місцевих говірках. Дослідник виявив чимало, переважно архаїчних, діалектних числівникових форм, як, напр., *три'їе*, *чоти'ре*, *півдру'га*, *семи'на* (1/7), *самоудру'г*, *два'цат'* без двох тощо.

В кінці статті на 12 лінгвогеографічних картах подано поширення окремих числівникових форм у межах Закарпаття. Аналіз зібраного матеріалу і лінгвогеографічні карти дали підставу авторові зробити важливий висновок — «українські говірки Закарпаття не становлять якоїсь зовсім окремої діалектної групи, а є продовженням інших говірок і діалектів південно-західного українського наріччя»¹¹⁵.

У другій статті, вміщеній у цьому ж збірникові, — «*Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області*» — Й. О. Дзендзелівський описав народні назви лінійних мір, назви мір площі, ваги, місткості, об'єму, числові назви, пов'язані з сільським господарством, ткацтвом тощо. На думку дослідника, абсолютна більшість належних до цієї групи слів за своїм походженням є слова слов'янські. Це, напр., такі слова: *с'аг*, *с'ах*, *с'а'га*, *са'ж'ін'*, *са'ж'ін'*; *ло'у-ко'ут'*; *ступл'а'й* — крок; *ко'паш* — площа землі, яку можна скопати за день; *л'ітос'* — торік та інші.

В аналізованій лексичній групі виявлено і деякі іншомовні слова, що зайшли в говори пізніше.

П. П. Чучка в статті «*Система голосних у говірці села Баранинці, Ужгородського району*» прийшов до висновку, що за фонетичними особливостями описуваного говірка скоріше всього належить до середньозакарпатських українських говорів.

С. П. Бевзенко надрукував у збірнику дві статті — «*Лабіалізоване Ъ в говорах Закарпаття*» і «*До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів*».

Перша стаття — це доповідь, яку він виголосив на П'ятій республіканській діалектологічній нараді. Про цю доповідь у нас вже була мова вище. У другій статті автор подав цілий

¹¹⁵ Наукові записки, т. XIV. Львів, 1955, стор. 51.

ряд синтаксичних особливостей у межах простого і складного речення в діалектах південно-західного, північного і південно-східного наріч. Автор прийшов до висновку, що «південно-східні і північні діалекти майже завжди сходяться своїми синтаксичними конструкціями. Лише в деяких рисах північні діалекти відходять від південно-східних і зближуються з південно-західними чи стоять окремо від інших діалектних груп»¹¹⁶.

З цим твердженням справедливо не погодився Ф. Т. Жилко, який писав, що «для подібного категоричного твердження в автора немає фактичних даних. Адже ж ще майже не досліджені синтаксичні риси північних діалектів української мови»¹¹⁷.

Потребує, на наш погляд, аргументації і думка про те, що «в синтаксичному відношенні більше спільного між південно-східними і північними діалектами, ніж між цими обома і південно-західними»¹¹⁸.

У статті «Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге, Іршавського району» В. В. Німчук схарактеризував словотворення іменника засобом тільки суфіксації.

Описові особливостей монофтонгізації старих О, Е та ґ в І в північноукраїнських говірках присвячена стаття З. Г. Ніколаєнко «Рефлексія давніх О, Е та ґ в говірках Любецького району, Чернігівської області».

«Діалектологічний збірник» кафедри української мови Ужгородського державного університету в нашій критиці був загальною позитивно оцінений¹¹⁹.

Цікавим був і «Діалектологічний бюлетень»¹²⁰.

П. І. Приступа надрукував у цьому випуску «Діалектологічного бюлетеня» один з параграфів згадуваної вище монографії — «Тверді і м'які приголосні перед І в українській мові».

В. С. Ващенко в статті «Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах» на підставі власних спостережень прийшов до висновку, що дієслівні форми досліджуваних говорів збігаються в основному з дієслівними формами, вживаними в літературній мові. Тільки такі форми як *сид'у*, *зна'йиш*, *слуха*, *хо'де* відрізняються від нормативних.

І. О. Варченко в статті «Звуки И-І в західних говірках Полтавщини» за матеріалами, зібраними в названих говірках, і матеріалами, вибраними з пам'яток XVII—XVIII ст. ст., простежив уживання И-І в різних позиціях і на місці різних

¹¹⁶ Діалектологічний збірник, Наукові записки, т. XIV, Львів, 1955, стор. 219.

¹¹⁷ Див. «Українська мова в школі», № 4, 1955, стор. 83.

¹¹⁸ Наукові записки, т. XIV, Львів, стор. 219.

¹¹⁹ «Українська мова в школі», № 4, 1956.

¹²⁰ В. В. АН УРСР, К., 1955.

колишніх звуків. Автор прийшов до висновку, що в описуваних говірках звук І має ширшу етимологічну основу, як у сучасній українській літературній мові.

Стаття П. С. Лисенка була присвячена характеристиці лексичних особливостей говірок Ставищанського району, Київської області. Виявивши в описуваних говірках чимало таких місцевих слів, як, напр., *бе^ндробкий* — витрішкуватий; *ку^х-титис'* — довго, забарно поратись біля чогось; *хро^нка* — майдан; *оскоме^лок* — обрубок сухої гілляки, автор за наведеними лексичними особливостями відносить досліджувані говірки до південно-східних, з деякими нашаруваннями лексичних елементів південно-західних говорів.

Ф. Т. Жилко в статті *«Південночернігівські говірки перехідні до полтавських»* описав фонетичні, морфологічні і лексичні риси говірок Бобровицького і Новобасанського районів, Чернігівської області. За твердженням автора, ці говірки належать до перехідних від північних до південно-східних, що свідчить про поступове відмирання рис північного наріччя.

Аналізу головніших синтаксичних особливостей у межах простого речення була присвячена стаття Й. О. Дзендзелівського *«Спостереження над синтаксисом говірок нижнього Подністров'я»*.

І, нарешті, у цьому випуску *«Діалектологічного бюлетеня»* А. А. Бурячок опублікував *«Програму для збирання назв спорідненості і свояцтва в діалектах української мови»*.

Цього ж року Є. Г. Тичина надрукував невеличку статтю *«Чернігівські говірки»*, фрагмент з його монографії 1950 р. *«Південночернігівські говірки та їх відображення в українській літературній мові XVIII—XX ст.»*. У цій статті автор коротко схарактеризував дві характерні риси чернігівських говірок — монофтонгізацію дифтонгів і акання.

У багатьох говірках Чернігівщини, навіть північної, — пише автор, — помітна тенденція до зникнення дифтонгізації, а монофтонгізація переходить етап У, наближаючись через И до І.

Як відомо, північноукраїнські говірки поділяються на дві групи — *акаючі* і *окаючі*. За останні 100 років, — пише автор, — *акання* поступово відсунулось на північний захід¹²¹.

У 1955 р. з української діалектології було написано п'ять монографій:

«Фонетичні особливості говорів західної Полтавщини в порівняльно-історичному освітленні» І. О. Варченка¹²²; *«Укра-*

¹²¹ Є. Г. Тичина, Чернігівські говірки, Наукові записки, т. III, Харківський державний педагогічний інститут іноземних мов, 1955.

¹²² І. А. Варченко, Фонетические особенности говоров западной Полтавщины в сравнительно-историческом освещении, Автореферат, К., 1955.

їнські говори Путивльського і Буринського районів Сумської області» С. І. Дорошенка¹²³; «Особливості говорів східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області» Л. А. Лисиченко¹²⁴; «Південнокарпатські українські говори долини річки Тур'ї (фонетика і морфологія)» В. І. Добоша¹²⁵ і «Говор Приазов'я» (фонетика і морфологія)» С. П. Габа¹²⁶.

І. О. Варченко у своїй роботі досить докладно схарактеризував основні фонетичні особливості говірок Лубенського, Лазорківського, Оржицького і Гребінківського районів і говірки південно-східної частини Пирятинського та північної частини Покровсько-Багачанського районів, Полтавської області.

Для своєї роботи автор використав, по-перше, матеріали, які він сам зібрав від носіїв досліджуваних говірок, по-друге, вибрав чимало матеріалу з пам'яток XVII—XVIII ст. і записів діалектної мови, зроблених дослідниками XIX—XX ст. в цих же районах. Зібрані з названих джерел матеріали і дали можливість авторові не тільки сконстатувати найголовніші особливості вокалізму й консонантизму в досліджуваних говірках, а й подати їх в історико-порівняльному освітленні. Особливо багато уваги автор приділив рефлексам старих О, Е в нових закритих складах, рефлексам ґ, А.

Вивчення найголовніших фонетичних особливостей говірок західної Полтавщини дало авторові підставу зробити висновок, що ці говірки мають полтавсько-київську діалектну основу, що вони становлять своєрідний самобутній діалектний тип і не утворились у результаті колонізації краю носіями двох інших діалектних груп.

Монографія С. І. Дорошенка була присвячена вивченню північноукраїнських говорів. Основне завдання її полягало в тому, щоб описати найважливіші фонетичні, морфологічні і синтаксичні риси говірок Путивльського і Буринського районів, Сумської області. На підставі аналізу зібраних фактів автор прийшов до висновку, що досліджувані говори поділяються на дві групи: говірки західної частини Путивльського району і північно-західної частини Буринського району належать до східнополіської групи говорів північного наріччя, а говірки південно-східної частини Путивльського району і східної частини Буринського належать до говорів перехідних від північних до південно-східних на північноукраїнській діалектній основі.

¹²³ С. І. Дорошенко, Украинские говоры Путивльского и Буринского районов Сумской области, Автореферат, К., 1955.

¹²⁴ Л. А. Лисиченко, Особенности говоров восточных районов (Купянского и Дворечанского), Харьковской области, Автореферат, Х., 1955.

¹²⁵ В. И. Добош, Южнокарпатские украинские говоры долины реки Турьи (фонетика и морфология), Автореферат, К., 1955.

¹²⁶ С. П. Габ, Говор Приазовья (фонетика и морфология), Автореферат, Ростов н/Д, 1955.

- Л. А. Лисиченко в названій вище роботі описала фонетичні, морфологічні, синтаксичні і лексичні особливості говірок Куп'янського і Дворічанського районів, Харківської області. Досліджувані говірки належать до південно-східного наріччя, хоча спорадично в них констатуються і деякі риси інших наріч. Помітно на описувані говірки впливають, як пише дослідниця, сусідні говірки російської мови.

В. І. Добощ описав фонетичні і морфологічні (словотворчі і словозмінні) риси говірок сіл Сімери, Сімерок, Лумшор, Туреци, Тур'ї—Пасеки, Тур'ї—Поляни і Тур'ї—Бистри, Перечинського району, Закарпатської області. Дослідник виявив у говірках чимало архаїчних рис. Важливіші з них такі:

1) диференціація фонем И-Ы відповідно до давньоруських И(і)-Ы: *мыш—си'н'ыма*; 2) чергування О з У, Е з Ї: *вул—віл; прин'у'с—приніс*; 3) наявність лабіалізованого Ы—*сы'ор*; 4) послідовна асиміляція Д перед Н: *хо'лонно—холодно*; 5) збереження давньої м'якої вимови Ч, Р — *ч'у'йеш, йар'мо'*; 6) наявність суфікса -АШ: *коса'ш—косар*; 7) наявність форм двоїни в ор. відм. прикметників, займенників: *ч'истыма, свой-има*; 8) наявність таких займенникових форм, як *тота', да'што, да'котрый*; 9) наявність таких дієслівних форм, як *знауу—знаю, гово'риме—говоримо, бых говори'у—говорив би тощо*.

Описані говори автор відносить до архаїчних південнокарпатських українських говорів.

Як відомо, поза межами УРСР в інших радянських республіках здавна, іноді вже декілька століть, живе чимало українців. На республіканських діалектологічних нарадах декілька разів ставилось питання про вивчення українських говорів поза межами УРСР. Однак поки що українські говори в іномовному оточенні майже не вивчаються.

Відомо, що в Ростовській області здавна живе чимало українців. С. П. Габ у монографії «Говор Приазовья» і поставив собі за мету описати фонетичні та морфологічні особливості українських говірок Приазов'я. На підставі аналізу зібраних матеріалів у станиці Єлизаветинській, у хуторі Рогожкіно, в селах Кагальник, Семибалки, Порт-Катон, Перша Полтава, Кучай і Пешково автор прийшов до висновку, що говори Приазов'я в своїй основі є говірками південно-східного українського наріччя. Але з часом у ці говірки зайшло чимало фонетичних, граматичних і лексичних елементів російської мови, які поступово все збільшуються. Автор пропонує говір Приазов'я і йому подібні виділяти в окрему мішану групу говорів російської мови.

11. 24—26 квітня 1956 р. в Києві відбулась Дев'ята республіканська діалектологічна нарада. Подамо коротку характеристику найголовніших доповідей, які були заслухані на цій нараді.

Ф. Т. Жилко в доповіді «Деякі підсумки дослідження середньонаддніпрянських говорів (полтавсько-київського діалекту)» висвітлив, по-перше, деякі питання вивчення середньонаддніпрянських говорів до і після революції, і, по-друге, визначив найважливіші риси цих говорів та поставив питання про час їх формування. За даними, які були в розпорядженні доповідача, він прийшов до висновку, що середньонаддніпрянські говори формувалися як діалектний тип одночасно з двома іншими — північним і південно-західним — десь у XIV ст. з початком формування мови української народності. Однак історичні умови XVI—XVII ст. викликали чималий приплив населення на територію середньонаддніпрянських говорів. А це в свою чергу зумовило значні нашарування на південно-східний діалектний тип рис південно-західного і північного наріч.

Таким чином, Ф. Т. Жилко по суті виступив проти концепції В. Ганцова, який вважав, що південно-західне і північне наріччя є старожитні, а південно-східне — нове, що почало формуватися тільки з XVI ст.

Але найбільше уваги на цій нараді було приділено принципам і методиці укладання обласних словників української мови. Цій темі були присвячені такі доповіді:

«Принципи укладання обласних словників української мови» члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна; «Побудова словника українських говорів» В. С. Ващенко; «Про обласний словник Черкащини» П. С. Лисенка; «Принципи укладання обласного словника буковинських говорів» І. Г. Чередниченка; «Про словник Одещини» І. Є. Грицютенка, Л. С. Терешко.

Всі доповідачі підкреслювали велике наукове значення обласних словників діалектної лексики, ілюстрували це твердження конкретними прикладами і вносили свої пропозиції щодо складу словника, його джерел і розробки словникової статті.

На думку Б. О. Ларіна, «основу будь-якого обласного словника повинні становити такі розряди лексики:

- 1) *характерні і специфічні для області* назви предметів, дій і явищ, що не мають позначення в загальнонародній мові. Це найбільш стійка, незмінювана частина обласної лексики;
- 2) *архаїчні* (в тому числі реліктові) слова і вирази, що зберігаються звичайно тільки у фольклорі і мовленні старшого покоління;
- 3) *місцеві синоніми* загальнонародних слів;
- 4) *близькі до загальнонародної мови лексичні варіанти*, тобто ті ж за походженням слова, що відрізняються у фонетичному, морфологічному або семантичному складі»¹²⁷.

¹²⁷ Б. О. Ларін, Принципи укладання обласних словників української мови, Діалектологічний бюлетень, в. VI, АН УРСР, К., 1956, стор. 11.

Кожне реєстрове слово Б. О. Ларін запропонував подавати в словнику так:

1) реєстрове слово подається засобами звичайної орфографії. Якщо ж засоби звичайної орфографії перекручують фонетичні форми діалектного слова, то його треба подавати фонетичною транскрипцією; 2) ілюстративний матеріал до слова треба подавати тільки фонетичною транскрипцією; 3) до кожного реєстрового слова треба подавати граматичні і стилістичні ремарки; 4) обов'язково позначати географічне поширення слова.

І. Г. Чередниченко та В. С. Ващенко також подали проекти структури обласного словника і структури словникової статті.

На інші теми нарада заслухала такі доповіді:

«Морфологічні риси степових херсонських говірок» Я. Д. Нагіна; «Деякі особливості формування і розвитку українських говірок східної Слобожанщини» Б. А. Шарпило; «Зміни в говірці с. Івана Франка на Дрогобиччині за 100 років» Є. М. Дмитровського; «Рефлексія Ї в українській мові» П. Д. Тимошенка; «Важливі свідчення топонімів у їх зв'язках з діалектними даними» І. О. Варченка; «Про завдання і деякі особливості методики історико-діалектологічного дослідження мови актових документів XVII ст.» О. М. Маштабей.

Всі названі доповіді, побудовані на новому, свіжому матеріалі, становили чималий науковий інтерес. Але з-посеред них треба виділити доповідь О. М. Маштабей, в якій було показано на конкретних прикладах значення актових документів XVII ст. і взагалі пам'яток письменства різних місцевостей для історичної діалектології української мови, яка, на жаль, у нас досі слабо розроблена.

12. Розглянемо найважливіші праці з української діалектології, що були опубліковані в 1956 р.

У «Діалектологічному бюлетені»¹²⁸ були надруковані доповідь на Восьмій республіканській діалектологічній нараді С. П. Самійленка «Фонетичні особливості говірок Запорізької області», доповідь на IX республіканській діалектологічній нараді Б. О. Ларіна «Принципи укладання обласних словників української мови» і статті (окремі розділи з згадуваних уже монографій) І. О. Варченка «Особливості західнополтавських говірок щодо рефлексії Ї у сильній позиції» та Л. С. Терешко «Особливості фонетичної системи надбужьких говірок Кривоозерського району на Миколаївщині».

Але в «Діалектологічному бюлетені» були й нові статті. Так, В. С. Ващенко надрукував статтю «Групування полтавських говорів та їх межі», в якій запропонував виділити три

¹²⁸ В. VI, АН УРСР, К., 1956.

говіркові групи: 1) центральні полтавські говори, 2) степові говори, 3) західнополтавські говори.

Найголовніші особливості словотвору і словозміни в говірках сіл Розкішної, Розумної і Торчиці подав П. С. Лисенко в статті «Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищанського району на Київщині». Ось деякі з них:

1) уживання суфікса -АЧ замість -ЕЦ'; *кура'ч*—курець, швач—*швець*; 2) наявність суфікса -ИС'КО: *бороди'ско*, *хлопчи'ско*; 3) суфікс -АН замість -ЕН у пасивних дієприкметників — *уто'пл'аний*, *розчи'н'аний*; 4) уживання таких числівникових та займенникових форм, як *оде'н*, *йіде'н*, *шти'ри*, *ме'йі*, *тве'йі*, *све'йі* тощо.

У статті «Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині» В. М. Брахнов навів багато прикладів безприйменникового придієслівного керування з мови досліджуваних говірок і співставив їх з безприйменниковим придієслівним керуванням в інших говірках та в пам'ятках письменства. Це дало підставу авторові твердити, що структура дієслівно-іменних словосполучень Переяслав-Хмельницького району не протиставляється різко ні говіркам Наддніпрянщини, ні літературній мові.

Ф. Т. Жилко в статті «Дифтонги в Чернігівських говорах» передусім коротко схарактеризував думки різних учених про північноукраїнські дифтонги. Навівши приклади лабіалізованих і нелабіалізованих дифтонгів, він погодився з думкою А. Кримського, що в пам'ятках письменства буквами У, Ю (*думъ—дім*, *юй—ій*) позначались саме лабіалізовані дифтонги. В кінці статті автор справедливо пише, що настав час вивчати дифтонги експериментальними методами, які тільки й дадуть можливість найоб'єктивніше судити про природу й долю північноукраїнських дифтонгів.

У виданнях університетів та педінститутів протягом 1956 р. також було надруковано декілька статей і повідомлень з української діалектології. Так, В. Ф. Покальчук вперше описав фонетичні особливості надсарнського говору на Волині, основу якого становлять говірки деяких сіл Затурцівського, Турчинського і Луцького районів¹²⁹. За словами автора, фонетичні особливості надсарнського говору становлять де в чому модифіковані ознаки південно-західних і північних українських говорів. Ось деякі з них:

1) стійке різнопозиційне «укання»: *суло'ма*, *пушла'*, *худи'ла*, *куп'ійка*, *куле'са*; 2) досить широке вживання протетичного Г: *гора'ти*, *гуну'к*, *Ганто'шко*; 3) глуха вимова дзвін-

¹²⁹ В. Ф. Покальчук, Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості, Наукові записки, т. IV, історико-філологічна серія, в. 2, Луцький державний педагогічний інститут ім. Л. Українки, 1956.

ких приголосних у кінці складу: *сат*—сад, *морос*—мороз, *б'іхти*—бігти; 4) іменники середнього р. типу *життя* мають довгий м'який приголосний, але флексію -Е: *знан'н'е'*; 5) твердий звук Р: *прасти*.

Автор припускає, що надсарнський говір, становлячи окремий діалектний тип, генетично зв'язаний з мовою колишнього східнослов'янського племені лучан.

Характеристиці фонетичних особливостей була присвячена і стаття І. Є. Грицютенка «Із спостережень над говіркою села Чернятин, Уланівського району, Вінницької області»¹³⁰. Важливіші з цих особливостей такі:

1) Д, Т, Н, Л не пом'якшуються перед І з О: *дѣім, нѣіч*;
2) ненаголошене О вимовляється як У: *пуол'н, нр'чуйу*;
3) відсутність довгих м'яких приголосних в іменниках серед. р. типу *життя*; 4) уживання ДЗ, ДЖ: *дзє'рно, дзиле'ний, са'джа*; 5) уживання С'' (С''') — *с''н'іг*.

Автор вважає, що ця говірка належить до подільських говірок, хоч деякими рисами вона зближується з південноволинськими.

Умовам переходу Е в А в деяких західноукраїнських говорах, зокрема волинських, була присвячена невеличка стаття Г. Ф. Шила¹³¹. За спостереженнями автора, перехід Е в А (*гра'чка—гречка, ва'прик—веприк, да'риво—дерево*) відбувається тоді, коли Е буває під наголосом. Приголосні перед чи після наголошеного Е у цьому процесі відіграють другорядну роль, хоч дослідник помітив, що найчастіше Е переходить в А в суспільстві сонорних М, В, Н, Р, Л і трохи рідше — в суспільстві Ч, Ж, Ш.

Про деякі морфологічні риси окремих українських говірок подані відомості в статті Г. Ф. Шила «*Форми теперішнього часу в південно-західних говірках*»¹³² і в тезах доповіді М. В. Арінштейна «*Говірка села Байбузи Черкаського району*»¹³³.

Г. Ф. Шило в названій статті навів чимало діалектних форм теперішнього часу і визначив місце їх поширення. Так, форми типу *л'уби'у* поширені переважно в говірках західних районів Львівщини; форми типу *чита'м* — у говірках західних районів Дрогобиччини; форми типу *знаш* (знаєш) — у

¹³⁰ Праці Одеського державного університету, т. 146, Серія філологічних наук, в. 5, 1956.

¹³¹ Г. Ф. Шило, Явище переходу «Е» в «А», Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, вип. другий, Львівський державний педагогічний інститут, 1956.

¹³² Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, вип. другий, Львівський держпедінститут, 1956.

¹³³ Доповіді та повідомлення на науковій конференції, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1956 р., вип. другий, Черкаський державний педагогічний інститут, 1956.

наддністрянських говірках. Дослідник помітив, що в перехідних говірках (північні райони Львівщини і Тернопільщини) дієслова 3-ої особи мн. І дієвідміни кінчаються на -Т (*пишут*), а II дієвідміни — на -Т' (*ход'ат'*).

У говірці с. Байбузи М. В. Арінштейн виявив відсутність варіантів одного і того ж морфологічного явища. Так, інфінітив кінчається тільки на -Т' (*спат'*); іменники ч. р. одн. у дав. відм. мають тільки закінчення -ОВІ, -ЕВІ; відомий тільки прийменник ОД; уживаються тільки сполучники ШО, ШОБ.

У «Наукових записках» Сумського державного педагогічного інституту¹³⁴ був надрукований один з розділів згадуваної вище монографії Л. П. Бови (Ковальчук) «Синтаксичні особливості говірок південної Житомирщини».

І, нарешті, Ф. С. Горчевич стисло описав фонетичні, морфологічні і синтаксичні риси говірок Ольгинського району, Донецької області, говірок, які належать до донецької підгрупи степових говорів південно-східного українського наріччя¹³⁵.

Говірки Ольгинського району почали формуватись з кінця XVIII ст. Із 14 обстежених сіл 11 заснували вихідці з колишніх Київської, Полтавської і Харківської губерній. Три села заснували вихідці з Чернігівщини. З наведених особливостей, властивих говіркам, відзначимо такі:

1) І після Ч — *проч'іта'у, ви'ч'істиу, ч'іма'ло*; 2) Е замість И у префіксах ПРИ-, ВИ-, суфіксах -ИЧК, -ИН, -ИК — *прейшли', веход'д', палечка, гадена, хво'стек*; 3) І в дієсловах з многоразовим значенням — *виб'іра'ти, зап'іра'ти*; 4) РЪ відповідає РО — *крававий, дрозжат'*; 5) Ё у ненаголошеній позиції відповідає Е — *беда'рка, крепа'к*; 6) поширена м'яка вимова Р — *базар', сахар', вар'у'*; 7) інфінітив кінчається на -Т' — *ходи'т'*; 8) відсутнє чергування приголосних у дієслівних формах 1-ої особи теп. ч. — *ход'у', кот'у', нос'у'*; 9) дієслова 3-ої особи одн. II дієвідміни мають тільки форми *гово'ре, ста'ве, про'се* тощо; 10) форма майбутнього часу типу *писатиму* вживається тільки в однині. У множині вживаються аналітичні форми — *будемо писати* тощо; 11) широко вживаються конструкції з орудним предикативним — *Стану йа трактори'стом*.

У 1956 р. з української діалектології було написано і три монографії:

«Говори Каховського і сусідніх районів Херсонської області» Я. Д. Нагіна¹³⁶; «Говори західної Черкащини в складі

¹³⁴ Т. III, Філологічна серія, 1956.

¹³⁵ Ф. С. Горчевич, Особливості фонетичної і граматичної будови українських говірок Ольгинського району Сталінської області, Наукові записки, Сталінський держпедінститут, в. VI, 1957.

¹³⁶ Я. Д. Нагіна, Говори Каховского и соседних районов Херсонской области, Автореферат, К., 1956.

полтавсько-київського діалекту» А. П. Могили¹³⁷ і «Говори Підбузького району Дрогобицької області в зв'язку з говорами сусідніх районів» Д. Г. Бандрівського¹³⁸.

Монографія Я. Д. Нагіна присвячена найменш поки що вивченим східноукраїнським говорам. У монографії описані тільки фонетичні та морфологічні (словотворчі і словозмінні) особливості українських говорів Каховського і суміжних з ним районів. На підставі зібраних у 34 населених пунктах матеріалів автор прийшов до висновків, що досліджувані говірки в своїх основних рисах співпадають з рисами, властивими південно-східним говіркам, зокрема степовим.

Вивчені говірки дослідник класифікував у чотири групи:

1) *говірки*, що генетично зв'язані з південно-східною діалектною групою, зокрема з говірками середнього Подніпров'я і Слобожанщини; 2) *говірки*, які генетично тяжіють до північної діалектної групи, зокрема до говірок східнополіських і середньополіських; 3) *говірки*, які мають спільні риси з південно-західною діалектною групою, зокрема з говірками південноволинськими і подільськими; 4) *говірки* перехідні до південно-східних на основі північних українських говірок.

А. П. Могила в названій монографії описав середньочеркаські говірки — говірки сучасних Вільшанського, Городищенського, Звенигородського, Корсунь-Шевченківського, Лисянського і Шполянського районів.

Говірки Черкащини автор вважає давніми. Основою їх був полянський діалект.

Фонетична і граматична система описуваних говірок дуже близька до фонетичної і граматичної системи сучасної української літературної мови. Однак у них є і деякі особливості. Напр.:

1) поширений диспалаталізований В — *ц'вах, с'ва'то*; 2) поширені протетичні В, Г (рідше) — *вака'ц'йя, гиска'дра*; 3) відсутнє чергування приголосних у дієсловах 1-ої особи теп. ч. одн. — *ход'у', нос'у'*; 4) досить продуктивний суфікс -АН (И), -АН (Е) — *багача'ни, іскр'а'не*; 5) префікс ОД-ширше вживається, ніж префікс ВІД- — *одобр'ау*; 6) у багатьох говірках іменники ч. р. у дав. відм. одн. мають закінчення -ОВИ, -ЕВИ — *дру'гови, коне'ви*; 7) поширені нестягнені прикметникові форми — *край'н'айа, холо'днейе*; 8) наявність паралельних займенникових форм *моје'го—мойо'го, се'го, це'го—цього'*; 9) дієслова 3-ої особи одн. II-ої дієвідміни мають паралельні форми — *хо'дит'* і *хо'де, ро'бит'* і *ро'бе*;

¹³⁷ А. П. Могила, Говори Западної Черкащини в составе полтавско-киевского диалекта, Автореферат, К., 1956.

¹³⁸ Д. Г. Бандрівський, Говори Подбузького району Дрогобицької області в связи с говорами соседних районов, Автореферат, Львов, 1956.

10) широко вживаються форми наказового способу з часткою *НО, БО* — *ходи-но, дай-но, ходи-бо*.

«Говірки середньої Черкащини,— пише автор,— органічно пов'язані з говорами південно-східними, зокрема з говірковим масивом середньої Наддніпрянщини, і ні в якому разі не можуть бути віднесеними до південно-західного наріччя або до перехідних говорів між південно-східними і південно-західними говорами, з одного боку, та північними — з другого, хоч у них і виявляємо певною мірою нашарування деяких морфологічних особливостей подільських говірок»¹³⁹.

Монографія Д. Г. Бандрівського присвячена описові фонетичних, морфологічних (словотворчих і словозмінних), синтаксичних і лексичних рис перехідних говорів від бойківських до наддністрянських на території Підбузького району Львівської (колись Дрогобицької) області. У роботі наводяться такі риси цих говорів:

1) підвищення артикуляції А після м'яких та історично м'яких приголосних — *мн'у'со, шч'і'с'ц'у'е*; 2) втрата дзвінкості приголосними в кінці слова — *б'ін, в'іс*; 3) наявність лабіалізованого Ї після губних — *бы'оу*; 4) колишньому ґ може відповідати *ЙЕ^а, Йе^е — вйе^ара, лйе^арство*; 5) відсутність прикметників м'якої групи; 6) наявність таких числівникових форм, як *ше'стий, н'іуп'я'та, н'іусе'ма*; 7) закінчення -И у місцевому відм. одн. всіх іменників з м'якою основою — *на пни, на землі', на па'ши, у по'ли*; 8) в орудн. відм. мн. трапляються залишки двоїни — *дн'у'е ма, но'ч'і(и)ма, ножи'ма*; 9) у говорах є ряд вузькодіалектних слів як, напр., *бузува'ти*—лаяти, *фу'катис'а*—дутися, *змудрува'ти*—перехитрити тощо.

Автор прийшов до висновку, що бойківські говірки Підбузького району поступово втрачають свої риси і вливаються в наддністрянські говори.

Монографія Д. Г. Бандрівського багата на фактичний матеріал і сумлінно виконана. В 1960 р. вона майже повністю надрукована.

13. В кінці квітня 1957 р. у м. Львові відбулась перша міжобласна діалектологічна нарада, організована відділом мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. На нараді було заслухано 10 доповідей. Важливіші з них були такі:

«Про стан і дальші завдання роботи над складанням II-го тома Діалектологічного атласа української мови» П. І. Приступи; «Формування і розвиток української мови в світлі даних історичної діалектології» Ф. Т. Жилка; «Про нівелювання територіальних діалектів» І. І. Ковалика; «До характеристики складу лексики українських діалектів» С. П. Бевзенка; «За-

¹³⁹ А. П. Могила, Словозміна в говірках середньої Черкащини, Середньонаддніпрянські говори, зб. ст., АН УРСР, К., 1960, стор. 64.

пис говіркової лексики і діалектологічна лексикографія» Ф. Т. Жилка; «Вівчарська лексика говорів Закарпатської області» Й. О. Дзендзелівського.

Найбільше уваги на нараді було приділено збиранню матеріалів для атласа, питанням, зв'язаним з укладанням II-го тома Діалектологічного атласа української мови і записам лексики для діалектологічних словників.

14. У 1957 р. радянський народ відзначав 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Гідно зустріли славний ювілей і радянські діалектологи: з української діалектології було надруковано за цей рік більше праць, ніж за будь-який інший попередній після лінгвістичної дискусії 1950 р.

Кафедра української мови Ужгородського державного університету в 1957 р. видала спеціальний діалектологічний збірник¹⁴⁰. Серед 12 статей, вміщених у збірникові, дві статті були присвячені характеристиці лексики українських говорів, інші — описові фонетичних, морфологічних і синтаксичних рис переважно закарпатських українських говорів.

Й. О. Дзендзелівський у статті «Лексика українських говорів Закарпатської області» докладно схарактеризував назви спорідненості, свояцтва та сімейно-родинного побуту. Система назв спорідненості в закарпатських українських говорах, — пише автор, — детальна і архаїчна. Так, у більшості говірок, особливо північнозакарпатських, зберігаються такі назви, як *стрий*, *стрий'на*, *стрийчаник*, *стрийчанка*; *ву'йко*, *ву'йна*, *вуйча'ник*, *вуйчанка* тощо.

Серед назв спорідненості дослідник виявив у закарпатських говорах і деякі іншомовні назви як, напр., *нана'шко* (рум.) — батько; *братранець* (словакізм) — брат; *апо* (мад'яризм) — батько. Однак абсолютна більшість назв спорідненості в закарпатських говорах — це спільносхіднослов'янські назви, які за своїм фонетико-морфологічним складом найближчі до назв спорідненості в галицьких українських говірках.

У статті «До характеристики складу лексики українських діалектів» С. П. Бевзенко зробив спробу подати загальну характеристику українських діалектів з погляду лексики. За матеріалами, які були в розпорядженні автора, він прийшов до висновку, що діалектизми зустрічаються в різних шарах лексики, але особливо їх багато серед назв спеціальних місцевих галузей виробництва.

Найбільше різних лексичних діалектизмів констатується в південно-західних діалектах, менше — у північних, ще менше — у південно-східних, які є найближчі до літературної мови.

¹⁴⁰ Наукові записки, т. XXVI, Діалектологічний збірник, в. 2. Ужгород, 1957.

Статті П. П. Чучки «Фонетичні зміни в південнокарпатських говірках околиці Ужгорода», «Про граматичні категорії іменника в говірках околиці Ужгорода», В. І. Добоша «Із спостережень над фонетикою південнокарпатських говірок долини р. Тур'ї», П. М. Лизанця «Система голосних в українських південнокарпатських говірках Затисся Виноградівського району», «Особливості вживання деяких приєднаних конструкцій у говірках Затисся Виноградівського району» становлять розділи їхніх монографій (кандидатських дисертацій), про які буде сказано далі.

• Крім того, у збірці Ужгородського державного університету «Доповіді та повідомлення»¹⁴¹ також було вміщено шість коротких повідомлень про особливості закарпатських говорів цих же авторів.

Статті з української діалектології були надруковані і в Наукових записках інших вузів.

Так, у Наукових записках Київського педагогічного інституту було надруковано дві статті А. Д. Очеретного про особливості уманських говірок, у Наукових записках Херсонського державного педагогічного інституту опубліковано дві статті І. І. Приймака про особливості говірок північно-західних районів Сумської області, у Працях Одеського університету надрукована стаття Л. С. Терешко про кличну форму в говірках Одещини, М. А. Жовтобрюх у Наукових записках Черкаського педінституту підвів підсумки вивчення особливостей говірок Черкащини.

У 1957 р. було опубліковано і дві великі монографії — Г. Ф. Шила «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра»¹⁴² і В. С. Ващенко «Полтавські говори»¹⁴³.

Г. Ф. Шило* на підставі зібраних у 289 селах Львівської, Тернопільської, Дрогобицької, Волинської, Ровенської і Станіславської області та матеріалів, вибраних з опублікованих і рукописних джерел, описав фонетичні і морфологічні особливості досліджуваних говірок і подав їх нову класифікацію. За старою класифікацією досліджувані говірки об'єднувались у три говори — *південноволинський, наддністрянський і надсянський*. Автор визнав цю класифікацію неточною і згрупував досліджувані говірки в п'ять говорів:

Середньонадбужанський — у східній частині Волині; *південноволинський* — це в основному говірки північних районів Львівщини; *перехідні говори* (між південноволинськими і наддністрянськими) — це в основному говірки північних районів Львівщини; *наддністрянський говір* — це в основному говірки верхнього Дністра; *надсянський говір* — це говірки Кра-

¹⁴¹ Серія історико-філологічна, № 1, Ужгород, 1957.

¹⁴² Львів, 1957.

¹⁴³ Харків, 1957.

ковецького району, Львівської області і Мостиського району, Дрогобицької області.

В кінці роботи подані: карта говорів; три карти, на яких показано поширення дієслівних форм II-ої особи одн. теп. ч., III-ої особи однини та множ. теп. ч.; тексти—зразки діалектної мови; словничок діалектизмів (приблизно 600 слів).

Робота Г. Ф. Шила багата на фактичний матеріал. Чимало фонетичних і морфологічних особливостей, виявлених у сучасних досліджуваних говорах, проілюстровано прикладами з пам'яток XV—XVIII ст. ст., з збірок народної творчості та записів діалектної мови XIX ст. Багато уваги автор приділив географічному поширенню виявлених особливостей на території досліджуваних говорів. Це й дало йому можливість уточнити класифікацію описуваних говорів. У великій пригоді констатація географічного поширення особливостей південно-західних говорів на північ від Дністра стане для укладачів II-го тома Діалектологічного атласа української мови.

В. С. Ващенко в монографії *«Полтавські говори»* зробив спробу «подати науковий опис сучасних полтавських говорів, лінгвогеографічне та історичне коментування їх в порівнянні з літературною нормою та іншими діалектними масивами...»¹⁴⁴.

Опис сучасних полтавських говорів зроблено на матеріалах, зібраних у 195 селах під час діалектологічних експедицій протягом 1948—1952 рр. В кожному селі за *«Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови»* зібрано матеріал від 3-х осіб — старшої, середньої і молодшої генерації. Таким чином, кожна описувана риса полтавських говорів була зафіксована приблизно 600 разів.

До кожної сконстатованої в полтавських говорах риси подається історичний коментар і наводяться приклади з пам'яток ділового письменства XVII ст. і записів народної творчості, народної мови, зроблених протягом XIX ст. В такий спосіб у роботі описані фонетичні, морфологічні і деякі синтаксичні риси полтавських говорів. В кінці свого дослідження автор прийшов до таких висновків:

Територія полтавських говорів була заселена східнослов'янськими племенами ще в доісторичні часи, і сучасні полтавські говори генетично зв'язані з колишніми східнослов'янськими родоплемінними та територіальними діалектами. Думка деяких діалектологів, що полтавські говори є нові, а не старожитні, не витримує критики.

Протягом усієї своєї історії полтавські говори зберігали своє основне ядро, хоч вони і не позбавлені нашарувань з інших українських діалектів. Основні риси сучасних полтав-

¹⁴⁴ В. С. Ващенко, *Полтавські говори*, Харків, 1957, стор. 4.

ських говорів, судячи за пам'ятками письменства, сформувались уже в другій половині XVII ст.

Система полтавських говорів за останні три століття не зазнала будь-яких істотних змін.

Українська національна літературна мова увібрала в себе передусім стійкі і безпаралельні риси полтавських говорів, які стали складовою частиною її основи.

Полтавські говори можна скласифікувати в три групи: *центральні полтавські говори*, поширені навколо м. Полтави радіусом 100—120 км; *північнополтавські говори*, поширені на північ від центральних за лінією Гадяч-Лохвиця та на захід за лінією Зіньків-Білопідля; *західнополтавські говори*, поширені на захід від центральних, приблизно за лінією Градизьк-Семенівка-Лубни-Лохвиця.

Монографія В. С. Ващенко «Полтавські говори» багата на новий, свіжий фактичний матеріал, зібраний на території досліджуваних говорів. Добре, що автор у праці визначив географічне поширення кожної риси. Це дуже полегшить справу укладання Діалектологічного атласа української мови.

Добре, що автор особливості сучасних полтавських говорів ілюстрував прикладами з пам'яток XVII ст. і з збірок народної творчості.

Однак, як відзначили вже рецензенти Б. О. Ларін і П. С. Дудик, в роботі В. С. Ващенко є чимало й недоліків. Одним з серйозних її недоліків, на наш погляд, є, передусім, апіоризм. Як правильно відзначив Б. О. Ларін, авторові монографії по суті не вдалось лінгвістичними даними довести, що полтавські говори такі ж давні, «первинні», як, напр., старокиївські чи північноукраїнські. Отже, питання про генезу полтавських діалектів і після праці В. С. Ващенко залишилось не розв'язаним.

Намагаючись за будь-яку ціну довести, що полтавські говори є старожитні і становлять відмінний діалектний масив супроти інших, автор твердить: «граматична система полтавських говорів, як і кожна живомовна побудова, цілком своєрідна і за своєю природою значно складніша, ніж літературно-нормативна»¹⁴⁵.

Рецензент правильно зауважив, що граматична система будь-якого говору, по-перше, не може бути цілком своєрідною, бо між говорами однієї і тієї ж мови є все ж більше спільного, ніж відмінного, а, по-друге, граматична будова говору ніяк не може бути *значно складнішою* за граматичну будову літературної мови, вищої форми вияву загальнонародної національної мови.

Дискусійним питанням залишається і питання про групування та межі полтавських говорів.

¹⁴⁵ В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор. 280.

Слабо з погляду історичного прокоментовані фонетичні і деякі морфологічні особливості полтавських говорів.

Та, незважаючи на чимало недоліків, монографія В. С. Ващенко *«Полтавські говори»* зробила певний крок у вивченні сучасного і минулого стану досліджуваних говорів.

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Ф. Т. Жилко зробив огляд праць з української діалектології. В цьому огляді він коротко підбив підсумки роботи українських діалектологів, вказав на деякі хиби в їхній роботі і подав цілий ряд пропозицій, реалізація яких сприяла б дальшому розвитку української діалектології¹⁴⁶.

15. 10—12 грудня 1958 р. в Ужгородському державному університеті відбулась перша міжвузівська діалектологічна нарада, присвячена вивченню карпатських говірок української мови. На нараді було заслухано 18 доповідей. Важливіші з них були такі:

«Стан вивчення карпатських говорів і завдання дальшого розгортання наукового дослідження їх» С. П. Бевзенка; *«Про відношення закарпатських говорів до бойківських у галузі лексики»* Й. О. Дзендзелівського; *«Діалектні основи сучасної української літературної мови»* Ф. Т. Жилка; *«До синтаксису особових енклітик -М, -С', -СМЕ, -СТЕ в південнокарпатських говорах»* В. І. Добоша; *«Деякі особливості синтаксису говорів Прикарпаття у зв'язку з закарпатськими говорами»* Я. О. Пури; *«Деякі особливості відмінювання іменників у говірках Затисся Виноградівського району»* П. М. Лизанця; *«Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода»* П. П. Чучки; *«Із словотвору дієслова в говірках північно-західної Мукачівщини»* І. Д. Пагіря¹⁴⁷.

Після докладного обговорення доповідей нарада визнала, що на найближчий час найважливішими завданнями по вивченню карпатських говорів є:

поглиблене вивчення фонетичної системи, граматичної будови і лексики карпатських говорів; створення регіональних діалектологічних словників; завершення збирання матеріалів до другого тома Діалектологічного атласа української мови і створення цього атласа.

Треба сказати, що ці завдання, зокрема кафедрою української мови Ужгородського державного університету, досить успішно реалізуються.

16. У вересні 1958 р. в Москві відбувся IV міжнародний з'їзд славістів. До з'їзду славістів гідно готувались і українські діалектологи. Отож, і в цьому році у виданнях, присвячених IV міжнародному з'їзду славістів, було опубліковано

¹⁴⁶ Ф. Т. Жилко, Дослідження діалектів української мови за радянської доби (1917—1957), Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років, АН УРСР, К., 1957.

¹⁴⁷ Доповідь та повідомлення, № 3, Серія філологічна, Ужгород, 1958.

чимало праць з української діалектології. Коротко важливіші з них схарактеризуємо.

Український комітет славістів до IV міжнародного з'їзду славістів видав спеціальний збірник наукових праць українських мовознавців¹⁴⁸. У цьому збірнику була вміщена стаття Ф. Т. Жилка «Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії». Автор статті за даними, здобутими в результаті картографування матеріалів для I-го тома Діалектологічного атласа української мови, робить попередню спробу уточнити межі між трьома наріччями української мови і окремими говорами в середині цих наріч.

Деякі статті з української діалектології було надруковано у виданнях Чернівецького державного університету. Так, у збірнику «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов»¹⁴⁹, спеціально виданому до IV міжнародного з'їзду славістів, були опубліковані такі статті:

«Діалектні явища закарпатських українських говорів кінця XVIII ст., засвідчені урбаріальними записами 1772—1774 років» І. Г. Чередниченка, в якій автор навів цілий ряд тих морфологічних і синтаксичних особливостей закарпатських говорів, зафіксованих в урбаріальних записах останньої чверті XVIII ст., що констатуються і в сучасних українських закарпатських говірках.

Описові найважливіших фонетичних, морфологічних, синтаксичних та лексичних особливостей архаїчних буковинських говірок присвятила М. В. Леонова свою статтю «До характеристики говірок північних районів Буковини».

Стаття Ю. О. Карпенка «Деякі назви культурних рослин у буковинських говірках» цікава тим, що в ній подається не тільки історія кожної назви культурних рослин, а й її діалектні варіанти в буковинських говірках.

Всі назви культурних рослин, виявлені в буковинських говірках, автор поділив на дві групи:

- 1) назви слов'янські — *со'н'ах*, *шча'уник* (щавель), *сочеви'ц'а*;
- 2) назви, засвоєні з інших мов — *ори'з*, *вори'з*—рис; *ли'нта*, *ле'нта*, *ли'нча*—сочевиця; *карто'фл'і*, *бу'льба*, *мандибур'ка* — картопля тощо.

В. А. Прокопенко в статті «Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках» прийшла до висновку, що в досліджуваних говірках більшість термінів спорідненості співпадає з відповідними літературними. Терміни, не вживані в літературній мові, але поширені в буковинських говірках, — це, по-перше, давньоруські слова (*ву'йко*, *стрий*); по-друге, терміни, вживані в говірках з іншим значенням (*не'н'о*—

¹⁴⁸ Філологічний збірник, В-во АН УРСР, К., 1958.

¹⁴⁹ Видання ЧДУ, Чернівці, 1958.

«батько») чи в дещо іншому звуковому оформленні (д'е'д'о, д'а'д'о—батько); по-третє, молдавські терміни (мо'шул, мо'ша — старий, стара, дід, баба; не'ніт—племінник).

У збірнику наукових праць аспірантів Чернівецького університету було надруковано статті К. М. Лук'янюка «Суфіксальний словотвір назв людей у буковинських говорах» і В. А. Прокопенко «Деякі особливості сільськогосподарської лексики буковинських говірок»¹⁵⁰.

Автор першої статті розглянув тільки суфіксальне творення іменників з докорінно новим значенням. Особливу увагу він, звичайно, звернув на відмінне творення іменників супроти літературної мови в буковинських говірках, як, напр., *йагне'тник* — пастух ягнят; *свин'у'х*—свинопас; *тре'ти'нник*—людина, що обробляла чужу землю за третину врожаю; *оде'не'ц*—одинак; *нипу'н*—людина, що нипає, шукає чогось; *фам'ілі'йант*—родич тощо.

В. А. Прокопенко в названій статті виявила цілий ряд вузькодіалектних слів у сільськогосподарській лексиці буковинських говірок. Напр.: *кле'ве'ц*—молоток; *драби'ни*—гарба; *гра'жда*—стайня тощо.

Філологічний збірник, присвячений IV міжнародному з'їзду славістів, видав і Ужгородський державний університет¹⁵¹. У цьому збірнику з української діалектології надруковані такі статті:

«До питання про обласні лінгвістичні атласи» Й. О. Дзендзелівського; «Українські говірки околиці Ужгорода в їх відношенні до інших сусідніх говорів і мов» П. П. Чучки; «Із словотвору прислівників говірок верхньої течії річки Боржави» В. В. Німчука; «Українські говірки Затисся Виноградівського району та їх місце серед інших закарпатських говорів» П. М. Лизанця.

Останні три статті становлять частини монографій (кандидатських дисертацій), і про них ми скажемо трохи нижче. Стаття ж Й. О. Дзендзелівського заслуговує на особливу увагу. Річ у тім, що поряд з укладанням Діалектологічного атласа української мови, загальнономовного, на Україні укладаються і обласні діалектологічні атласи. Отож, цілком природно, постало питання, чи доцільно укладати ще й обласні діалектологічні атласи. Автор цілком переконливо доводить, що укладання загальнономовного діалектологічного атласа української мови аж ніяк не знімає питання про укладання обласних атласів. Обласний атлас,— пише автор,— у багатьох випадках не тільки буде уточнювати, деталізувати загальнономовний атлас, а й буде подавати чимало важливого додаткового матеріалу. Отже,— робить висновок автор,— потрібен і за-

¹⁵⁰ Наукові записки, Збірник наукових робіт аспірантів, вип. четвертий, Чернівці, 1958.

¹⁵¹ Наукові записки, т. XXXV, Мовознавство, Ужгород, 1958.

гальномовний і обласні діалектологічні атласи української мови.

В. П. Дроздовський у невеличкій статті описав деякі особливості лексики тваринництва в українських говірках Одещини¹⁵². Серед наведених слів є вузькодіалектні та іномовні. Ось деякі з них:

птицярка — жінка, що доглядає колгоспну птицю; *баба-н'а* — стара беззуба вівця; *н'иво'ра* — вівця з першим ягням; *кирла'нка* (молд.) — молода овечка; *б'ік'і'р* (тур.) — поле, на якому колись випасали коней.

У 1958 р. було виконано з української діалектології чотири великі монографії, апробовані як кандидатські дисертації.

А. Д. Очеретний написав монографію на тему — «*Говори Уманського району Черкаської області*»¹⁵³, в якій описав фонетичні, морфологічні (словозмінні і словотворчі) та лексичні особливості досліджуваних говорів.

У фонетичній і морфологічній системі виявлені такі особливості уманських говорів:

1) наявність протетичного Г на початку слова: *ганте'на*, *го'с'ін*, *гурожа'й*, *гитаже'рка*; 2) відсутність пом'якшення Д, Т, З, С, Л, Н, Ц перед І з О: *поді'л*, *тік*, *ніч* тощо; 3) відсутність довготи приголосних в іменниках серед. р. типу *жит'а'*, *бади'ла*; 4) широке вживання суфікса -ИС'КО — *гли'нис'ко*; *карто'плис'ко*; 5) суфікс -ІШЧ- у прикметників вищого ступеня — *гарн'ішчий*, *чорн'ішчий*; 6) суфікс -АН- зам. -ЕН- у пасивних дієприкметників — *шмал'аний*, *ку'пл'аний*; 7) наявність флексії -ІУ у род. відм. мн. іменників різних основ — *коро'в'іу*, *го'бласц'іу*, *котин'а'т'іу*; 8) відсутність форм майбутнього часу типу *писатиму*.

В лексичному складі говірок виявлені деякі вузькодіалектні слова, як, напр., *го'пнут* — отвір; *бархала'б* — неохайна, некультурна людина.

В кінці монографії подано невеличкий словничок (приблизно 600 слів) діалектної лексики.

Деякі розділи монографії А. Д. Очеретного вже надруковані.

Характеристиці говорів Дрогобиччини була присвячена монографія Я. О. Пури¹⁵⁴. У монографії описані фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості говорів. В кінці моно-

¹⁵² В. П. Дроздовський, Спостереження над сільськогосподарською лексикою українських говірок Татарбунарського, Тузлівського і Саратського районів, Праці Одеського державного університету, Збірник молодих вчених університету, в. III, Філологічні науки.

¹⁵³ А. Д. Очеретний, Говори Уманського району Черкаської області, Автореферат, К., 1958.

¹⁵⁴ Я. Е. Пура, Говори западної Дрогобиччини, Автореферат, Львов, 1958; Він же, Говори західної Дрогобиччини, ч. I, Львів, 1958.

графії подані тексти діалектної мови, словник діалектизмів, короткий реєстр слів з діалектним наголосом і карти.

В роботі описані особливості трьох основних груп говорів — бойківської, бойківсько-придністровської і придністровсько-присянської.

Найважливіші особливості цих говорів у роботі подані такі:

1) збереження в людей старшого покоління Ї, зокрема лабіалізованого Ї — *мы^оло, хы^ожа*; 2) наявність форм другого повноголосся — *дер'єти, мер'єти, тер'єти—дерти, мерти, терти*; 3) звукосполучення НН замість ДН — *ла^нно*; 4) наявність форм двоїни в орудному відм. мн.—*кі^н'ма, гос'ц'і^н'ма*; 5) відомі такі частки, як *х'іба^н'* (невже), *іно^о'* (тільки), *чей* (так) та прийменники *струно, строно* в значенні ради; *короз, корос* у значенні через; 6) реальний підмет іноді виражається формою родового відмінка — *пан'іу р'іжних понайізди^оло*; 7) іменна частина складеного присудка переважно виражається формою називного відм.; 8) поширене керування знах. відм. з прийменником БЕЗ (БИЗ, БИС) у значенні ЧЕРЕЗ: *пир'є л'іс без де'ри^ово*; 9) уживаються такі сполучники підрядності, як *ЖЕ, ЖЕБИ, КОБ, Ч'І/ЧЕ, ЧИ, ЧИБИ, КОЙ*.

У висновках автор робить спробу уточнити межі між бойківсько-подністровською і придністровсько-присянською групами говорів.

Найцікавішим розділом монографії Я. О. Пури, на наш погляд, є розділ, присвячений характеристиці синтаксичних особливостей досліджуваних говорів.

П. П. Чучка присвятив свою монографію вивченню фонетичних і морфологічних особливостей українських говорів околиці м. Ужгорода¹⁵⁵. Матеріали для монографії збирались головним чином у селах Баранинці, Довге Поле, Дравци, Коритяни, Підгорб і для співставлення — в 12-ти інших, дальших селах від м. Ужгорода.

У фонетичній системі досліджуваних говірок виявлено такі найважливіші риси:

1) Е^н, І^н на місці А — *м'і^н'се^н'ц', ди^н'с'и^н'т'*; 2) О під наголосом перед наступним м'яким приголосним та перед складами з У, І, О лабіалізується в \hat{O} — *п \hat{O} л \hat{O} м'ін, к \hat{O} л \hat{O} ч'а*; 3) ширше, ніж в інших говорах, уживається ДЖ — *ч'удж'и^н'й, пра^н'джа, уродж'а^н'й*; 4) помітна тенденція передньоязикових до диспалаталізації навіть перед І з Ё — *сі^нно, зіва^н'ти, ці^н'ука, ріка^н'*; 5) чимало слів уживається з подвійним наголосом — *за^н'ко^н, голо^н'де^н, на зе^н'мли^н'*; 6) у трискладових словах наголос часто буває на першому складі — *го^н'дина, ко^н'рито, ко^н'лишка*.

¹⁵⁵ П. П. Чучка, Украинские говоры окрестности Ужгорода, Автореферат, К., 1958.

У морфологічній системі також сконстатовано чимало особливостей. Ось деякі з них:

а) у словотворі: 1) поширення суфікса -СКО — *огни'ско, жони'ско*; 2) поширене вживання префікса ВУ- замість ВИ- — *ву'спаласа, ву'думау*; 3) збереження старого дієслівного суфікса -ОВА- — *бокова'ти, д'а'ковати*; б) у формах словозміни: 1) у род. відм. мн. іменники чол. і жін. р. можуть мати флексію -ОХ — *от хло'пц'ох, от хи'жох*; 2) в орудному відмінку мн. зберігаються ще форми двоїни — *с чудж'і-ма рука'ма, за свато'ма, із ножа'ма*; 3) дієслова І-ої ос. мн. теп. ч. можуть мати такі форми, як *ду'мам, с'іда'м* (думаю, сідаю); 4) зовсім відсутні форми майбутнього часу типу *писа-тиму*.

Співставивши риси, властиві досліджуванім говіркам, з рисами характерними для інших закарпатських говірок, автор прийшов до висновку, що українські говірки околиці Ужгорода можна виділити в окрему групу.

Деякі розділи монографії П. П. Чучки вже опубліковані в різних виданнях.

Монографія М. Павлюка¹⁵⁶ була присвячена українським говорам поза межами УРСР — українським говорам Мармарощини в Румунській Народній Республіці.

Матеріали для монографії збирались у 14 населених пунктах — Русь-Полян, Русь-Кривого, Рускова, Вишавська Долина, Луга, Великий Бочков, Кричунове, Вишнева Ровна, Микове, Довге Поле, Ремет та ін. За словами автора, говірки цих сіл почали формуватись приблизно з XIV ст. Одні з цих говірок належать до гуцульського, а інші — до бойківсько-середньозакарпатського говору української мови.

У монографії М. Павлюка описані фонетичні, морфологічні (словотворчі і словозмінні) та лексичні особливості досліджуваних говірок.

За фонетичними особливостями автор поділяє говірки на дві групи: говірки сіл Русь-Полян, Русь-Кривого, Рускова, Великого Бичкова, Кричунова, Микова, Довгого Поля, в яких старому О в новозакритих складах відповідає У — *кун', вул'*; і говірки сіл Красного, Бистрого, Вишавської Долини, в яких старому О в тій же позиції відповідає І — *кін', віл'*.

З-посеред морфологічних особливостей говірок треба відзначити такі:

1) утворення вищого ступеня порівняння прикметників з часткою МАЙ — *майдо'брий—добріший; майстари'й—старіший*; 2) поширені такі дієслівні форми, як *знаш, знат, зна'ме, зна'те, носи'ла-м, коси'в-ис* тощо.

¹⁵⁶ Н. Павлюк, Украинские говоры Мармарощины (Области Бая-Маре Румынской Народной Республики), Автореферат, X., 1958.

Найбільше уваги автор приділив характеристиці лексичних особливостей говірок. Так, у монографії досить докладно описано виробничу, зокрема сільськогосподарську і побутову лексику.

В лексиці досліджуваних говірок автор виявив ряд вузькодіалектних слів, як напр., *чока'н*—кирка, *копа'чка*—сапа, *торбо'нца*—тачка, *череда'р*—пастух, *парадички'*—томати, *не'п'іт*—племінник, *удданни'ц'а*—наречена тощо.

Як відзначає автор, на лексиці українських говорів Мармарощини позначився вплив румунської і угорської мов. Так, з румунської мови в українських говірках поширились такі слова, як *бурбини'ц'а*—діжка для молочних продуктів; *нана'шко*—хрещений батько і т. п. Із угорської мови — *пога'р*—станкан, *по'плон* — одіяло, *ч'і'зми*—чоботи і т. п.

У висновках автор пише, що досліджувані говірки в іномовному оточенні зберегли властиві їм риси. На фонетико-морфологічній системі українських говірок вплив румунської та угорської мов майже не позначився, і деякі сліди цього впливу помітні тільки в лексиці.

У 1958 р. була опублікована праця Ф. Т. Жилка «Українські говори»¹⁵⁷, завданням якої було подати опис наріч і говорів української мови. Ця праця по суті становить заново відредагований, уточнений і дещо доповнений розділ «Особливості фонетичної системи, граматичної будови і лексичного складу діалектів української мови», виданого в 1955 р. посібника — «Нариси з діалектології української мови».

Протягом багатьох років українські діалектологи збирали матеріали для обласних і загальнономовного діалектологічного атласа української мови. Але атласів не було — провадилась кропітка підготовча робота до укладання і видання їх. І ось у 1958 р. прилетіла перша ластівка — «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)», ч. I, укладений Й. О. Дзендзелівським¹⁵⁸.

Лексичний матеріал для атласа був зібраний безпосередньо автором за спеціальним питальником у 212 українських селах Закарпаття, від 3—4 жителів села різного віку.

Завдання і мета атласа, за словами автора, така: а) показати діалектну диференціацію сучасних говорів Закарпатської області у галузі лексики; б) показати відношення лексики говорів Закарпатської області до загальнонаціональної української мови та інших її діалектів; в) показати зв'язки у галузі лексики досліджуваних говорів з сусідніми мовами, зокрема словацькою, польською, угорською, румунською та інш.¹⁵⁹

Всього в атласі, крім 12 допоміжних, вміщено 120 основних

¹⁵⁷ «Радшкола», К., 1958.

¹⁵⁸ Ужгородський державний університет, Наукові записки, т. XXXIV, Ужгород, 1958.

¹⁵⁹ Там же, стор. 6.

карт. На абсолютній більшості карт подані лексичні діалектні назви одного й того ж предмета, явища, поняття. Напр.: карта № 20, назви для сіней: *с'їни, с'їны, прикл'ат'*; карта № 43, назви для жіночої коси: *коса', кіска, за'пл'ітка, фіст, фуст, хвуст, варку'ч, чулка, канчу'к*; карта № 116, відповідники прислівника *сьогодні*: *ни'н'ї, ны'н'ї, днис'* (ка, ки, кы), *ннис'* (ка, ки, кы), *нис'* (ка, ки, кы) і т. п.

Карти в атласі згруповані і розміщені тематично. Напр., спочатку подаються карти, на яких позначено поширення назв на означення понять оточуючої природи і її явищ, потім карти, на яких позначено поширення назв тварин і рослин і т. д.

«Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області», як уже відзначено, укладений на рівні вимог радянської лінгвогеографії. Однак у ньому, як першій спробі, є і деякі хиби. Так, не можна погодитись, що в обласному діалектологічному атласі можна картографувати дві-три видових назви, коли одна з них може вживатись і як родова. Надто багато уваги приділено лексиці, що зв'язана з назвами житла, посуду, одягу, сільськогосподарських будівель і знарядь. В атласі переважно закартографовані назви-іменники; тільки на 15 картах з 120 подані інші частини мови. На деяких картах подані фонетичні варіанти слів, але в коментаріях до карт не сказано, яким саме говорам належать ці варіанти.

Та ці загалом дрібні хиби не зменшують вартості першої вдалої спроби укласти обласний лінгвістичний атлас. Про те, в якій мірі своїм атласом автор домігся поставленої мети, поки що важко судити. Про це можна сказати тільки згодом, коли буде закінчене укладання не тільки обласного атласа закарпатських українських говорів, а й загальномовного діалектологічного атласа української мови.

17. 11—13 травня 1959 р. в м. Києві відбулась після трирічної перерви Десята республіканська діалектологічна нарада, на якій було заслухано й обговорено 13 доповідей¹⁶⁰.

Ф. Т. Жилко у доповіді «Наслідки картографування до I-го тома Діалектологічного атласа української мови» та І. О. Варченко у доповіді «До питання про південну і східну межі середньоадніпрянських говорів» повідомили, що лінгвістичне картографування матеріалів до I-го тома Діалектологічного атласа української мови дає можливість з певною імовірністю уточнити межі території окремих діалектів. Так, Ф. Т. Жилко повідомив, що —

1) межа між північними і південно-східними діалектами проходить по лінії Васильків—Переяслав-Хмельницький—Пирятин і по р. Сейму; 2) межа між південно-західними і пів-

¹⁶⁰ X республіканська діалектологічна нарада, Тези доповідей, АН УРСР, К., 1959.

денно-східними діалектами проходить по лінії Фастів—Біла Церква—Тальне—Ново-Українка—Роздільна; 3) окреслюються межі середньонаддніпрянських говірок з південнокиївським, полтавським і східнополтавським діалектами; 4) визначається межа між українською і білоруською мовами по лінії Кам'янець—Пружани—Пинськ—Лукинець—Туров на південь від Мозиря і по ріці Прип'яті.

І. О. Варченко висловив і обгрунтував думку, що центральнокіровоградські говірки належать до південноподільських говірок, а східнополтавські треба вважати окремим діалектним типом. А в зв'язку з цим він робить спробу уточнити південну та східну межу середньонаддніпрянських говорів, яка, на його думку, проходить по лінії Тальне—р. Гірський Тікич—р. Велика Вись—м. Знамянка—р. Псел—с. Великі Сорочинці.

Й. О. Дзендзелівський у доповіді *«Про регіональні діалектологічні атласи української мови»* висловив свої думки про мету, завдання і вимоги до обласних діалектологічних атласів¹⁶¹.

У доповіді І. І. Ковалика *«Словотвір і лінгвістична географія»* доречно було звернуто увагу на те, що діалектологи поки що слабо вивчають діалектні словотворчі відмінності, які можуть сприяти вивченню територіального розмежування діалектів.

З закликом збирати і досліджувати українську народну фразеологію звернувся до учасників наради у своїй доповіді *«Про народну фразеологію»* член-кореспондент АН УРСР Б. О. Ларін.

Та найбільше уваги на нараді було приділено вивченню діалектної лексики і укладанню обласних словників діалектизмів. Так, деяким особливостям сільськогосподарської лексики Черкащини була присвячена доповідь Ф. А. Непийводи, змінам в лексиці коноплярства в українських північно-східних говірках після революції присвятила свою доповідь М. Т. Безкишкіна. Про лексичні особливості говірок Ізмаїльщини доповідав В. П. Дроздовський. Характеристиці основних семантичних типів, наявних у діалектній мові, була присвячена доповідь В. С. Ващенко *«До вивчення семантики діалектних слів»*.

Доповіді П. С. Лисенка, М. Й. Онишкевича, С. І. Дорошенка були присвячені принципам побудови діалектних словників української мови. Доповідачі пропонували подавати в обласних діалектних словниках такі групи слів:

1) слова, не вживані в літературній мові як, напр., гар-

¹⁶¹ Див. Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. I, Вступні зауваження; Наукові записки Ужгород. держуніверситету, т. XXXIV, 1958.

тана́шка—пюре; *магува́ть*—важко працювати; 2) загально-відомі слова, які, однак, у говірках уживаються з іншим значенням, напр.: *база́р*—майдан; 3) архаїчні слова; 4) слова дитячої мови, 5) запозичення з російської, білоруської, польської та інших мов; 6) слова, що мають інші, ніж у літературній мові, граматичні ознаки, інший наголос тощо.

Уже давно назріла потреба упорядкувати для наукових і навчальних потреб хрестоматію зразків мови українських говорів. Однак така доброякісна хрестоматія може бути укладена тільки тоді, коли будуть створені обласні хрестоматії зразків говорів. Про принципи побудови обласної хрестоматії зразків мови українських говорів і доповідав А. А. Москаленко. Він запропонував таку структуру обласної хрестоматії зразків діалектної мови:

1. Вступ. З історії заселення краю; 2. Короткі відомості про населені пункти, з яких наводяться записи зразків діалектної мови; 3. Загальна характеристика українських говорів області; 4. Транскрипція. Умовні позначення; 5. Карта області з позначенням сіл, з яких у хрестоматії вміщені зразки діалектної мови; 6. Зразки мови українських говорів області; 7. Словничок діалектизмів.

Про побудову програми курсу української діалектології доповідав на нараді С. П. Бевзенко.

18. Помітно менше, ніж у попередні два роки, було опубліковано праць з української діалектології в 1959 р. Найбільше праць у цьому році було присвячено вивченню особливостей західноукраїнських говірок.

І в 1959 р. Й. О. Дзендзелівський продовжував публікувати статті про лексичні особливості закарпатських говорів. У статті «*Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області*»¹⁸² автор прийшов до таких висновків:

- 1) сільськогосподарська лексика Закарпаття в своїй більшості є чи спільносхіднослов'янська, чи спільнослов'янська лексика (*борона, леміш, серп*); 2) ізоглоси багатьох закарпатських, діалектних назв сільськогосподарських знарядь продовжуються в інших західноукраїнських говорах, зокрема в говорах Наддністрянщини; 3) вузькодіалектних назв у сільськогосподарській лексиці Закарпаття порівняно мало. Ось деякі з них: *драб'ачка* чи *драпан'а*—борона; *фурча'к*—віялка; *рудин'ка*—держак грабель; 4) іншомовних запозичень у сільськогосподарській лексиці також мало. Правда, трапляються мадьяризми (*ко'рман*—полиця плуга), румунізми (*від'ач*—віялка), сербохорватизми (*о'бервиц'а*—частина борони), полонізми (*с'ідле'чка*—лопата) тощо.

У статті «*Вівчарська лексика говорів Закарпатської об-*

¹⁸² Наукові записки, т. XXXVII, Філологія, Ужгород, держуніверситет, В-во Львівського ун-ту, 1959.

насті»¹⁶³ той же автор пише, що в закарпатських українських говірках вівчарська лексика досить багата і спеціалізована. Своім складом ця лексика перебуває в тісному зв'язку з вівчарською лексикою інших українських говорів та говорами словацької, польської і румунської мови.

Слова, які вживаються на означення загальних понять, такі, як *вівця, баран, ягня, молоко, сир* є, звичайно, слов'янського походження. Слова ж на означення специфічних предметів, зокрема назви процесу сироваріння, — пише автор, — є переважно румунського походження — *бри'ндз'а, стру'нга, гл'аг* тощо.

Два інших невеличких повідомлення Й. О. Дзендзелівського були присвячені коментуванню деяких слів румунської і угорської мови, що зайшли в українські говори Закарпаття¹⁶⁴.

Невеличку, але цікаву статтю опублікував П. П. Чучка — «Морфологічний склад прийменників у говірках околиці Ужгорода»¹⁶⁵. За словами автора, первинні прийменники досліджуваних говірок своєю морфологічною будовою особливого інтересу не становлять. Але функції їх у говірках де в чому відрізняються від функцій у літературній мові. Напр.: *иду по дрова — иду' на дри'ва; хата для сина — спра'вив хи'жу про сина*.

Серед похідних прийменників є досить архаїчні і виразно ще зберігають флексію непрямого відмінка — *го'ур'і де'ревом, ме'джи' л'удий, до'лу' бе'регом* тощо.

В. І. Добош у статті «До питання функціонально-семантичних особливостей прийменників говірок долини річки Тур'ї Закарпатської області»¹⁶⁶ навів такі діалектні конструкції, як *склеп на цу'кор; пушо'в на поул'ікл'ін'іку; про вас ма'мка лиши'ла молоко'; да'што упуві'в у мбйуй жун'ї* (про мою жінку) тощо.

Про фонетичні особливості окремих українських говірок було надруковано п'ять статей.

І. Д. Пагіря коротко схарактеризував систему приголосних говірок північно-західної Мукачівщини¹⁶⁷. Д. Г. Бандрівський уже дещо докладніше описав фонетичні особливості деяких бойківських говірок¹⁶⁸.

Г. Ф. Пелих стисло описала найважливіші риси вокалізму і консонантизму прибузьких говірок Первомайського району, Миколаївської області, а В. П. Логвин — вокалізм говірок

¹⁶³- Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, № 4, Ужгород, 1959.

¹⁶⁴ Там же.

¹⁶⁵ Там же.

¹⁶⁶ Там же.

¹⁶⁷ Див. Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, № 4, Ужгород, 1959.

¹⁶⁸ Див. Дослідження і матеріали з української мови, т. I, АН УРСР, К., 1959.

сіл Райлянка, Стара Царичанка, Старокозацького району і Монаші та Черкеси, Білгород-Дністровського району, Одеської області¹⁶⁹.

З. Г. Ніколаєнко присвятила свою невеличку статтю характеристиці дзекання та цекання в перехідних говірках від української до білоруської мови¹⁷⁰.

У 1959 р. було написано з української діалектології п'ять монографій. Чотири з них було апробовано як кандидатські дисертації і одна — як докторська дисертація.

Монографія П. М. Лизанця присвячена вивченню фонетичних, морфологічних і синтаксичних рис малодосліджених південнокарпатських українських говірок Виноградівського району, Закарпатської області¹⁷¹. Найважливіші риси цих говірок такі:

1) рефлекс У, Ё на місці старого О, Е в новозакритих складах — *вул, вїл, кун', кїн', н'ус, н'їс*; 2) послідовне збереження етимологічного О у таких словах, як *бога'ч, гор'ачий, кола'ч*; 3) наявність дуже лабіалізованого Е (передається буквою Ё) перед губно-губними — *дєв'ят, бєвкнути*; 4) розрізнення давньоруських фонем И та Ї — *сын, дь'н'а*, але *си'ла, нї'ва*; 5) збереження давніх звукосполучень ГЫ, КЫ, ХЫ — *загы'нути, кы'хати, хы'жа*; 6) наявність агентивних суфіксів -АШ, -ОШ — *ко'паш, фу'рманаш*; 7) творення вищого і найвищого ступенів порівняння з часткою *май*. У прикметників вищого ступеня порівняння наголос падає на один з складів прикметника, а в найвищому — на частку *май* — *майдужый* — дужчий; *ма'йдужый* — найдужчий; 8) іменники, що означають назви живих істот, у наз. відм. мн. мають закінчення -ОВЕ — *кумо'ве, свато'ве*; 9) в орудному відм. трапляються залишки двоїни — *зубо'ма, руко'ма, 'ухо'ма*; 10) дієслова І-ої особи мн. мають закінчення -МЕ — *ни'шеме, сидиме'*; 11) широке вживання таких дієприслівникових форм, як *си'д'а, сто'їа*; 12) вживання в дієслівному складеному присудку допоміжного дієслова *мати* — *н'а'н'о ма'їут при'йти'*; 13) широке вживання сполучника ОШ у додаткових підрядних реченнях — *росказав, ош коли ни'рші л'у'де пришли' у се' се'ло'*; 14) вживання сполучника КОЙ, НАКОЙ у підрядних реченнях часу — *накой до'хтор пришов, д'їд'о уже був ме'ртвы'ї*.

В додатках до монографії подано «Словник місцевих діа-

¹⁶⁹ Див. Наукові записки, т. XXIII, Збірник аспірантських робіт, Одеський держ. педінститут ім. К. Д. Ушинського, 1959.

¹⁷⁰ Див. Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, № 4, Ужгород, 1959.

¹⁷¹ П. Н. Лизанец, Украинские южнокарпатские говоры Затисья Виноградовского района Закарпатской области, Автореферат, Львов, 1959.

лектизмів», в якому вміщено близько 2000 слів, і «Записи зв'язних текстів з території Затисся».

У висновках автор твердить, що описані говірки за їхніми особливостями належать в основному до південно-західних українських закарпатських говорів.

Чимало розділів монографії П. М. Лизанця вже опубліковано.

М. Л. Перетятко присвятила свою монографію характеристиці говірок Дубенського району, Ровенської області¹⁷³. У праці описані фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості досліджуваних говірок. Найважливіші з них такі:

1) Λ відповідає А — *коло'д'ас', че'л'ат'*; 2) помірне «укання» — *со'уб'і, ко'ун'уши'на*; 3) коронально-дорсальна артикуляція З', С', Ц', ДЗ'; 4) широке вживання протетичного Г; 5) відсутність довготи приголосних у формах іменників серед. р. типу *знання*; 6) деякі іменники жін. і серед. р. у род. відм. мн. мають закінчення -ІЎ — *йаблукію, ми'ш'ю, но'ч'ю, ма'з'ю*; 7) досить поширені нестягнені прикметникові форми — *пи'шнаїа, до'угейе, б'ілийі*; 8) вживаються такі займенникові форми, як *ме'її, тве'її, ме'ю, тве'ю*; 9) відомі такі кількісні числівники, як *три'цит' без йідно'го, двацит' без двох* тощо; 10) підмет може виражатися числівником та іменником у формі род. відм. мн. — *прийшло' двох у'чн'ю, с'іло штиро'х хло'пц'ю*; 11) досить поширені такі конструкції, як *шука'ти за ва'ми, пита'ти про (за) дире'ктора, замість шукати вас, питати директора*.

Досліджувані говірки, за властивими їм ознаками, — пише автор, — належать до південноволинських говірок.

На актуальну тему — характеристика особливостей перехідних говорів — написана монографія Г. І. Філіпової «Говори Прилуччини, Чернігівської області»¹⁷⁴. У монографії описані фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості українських говірок Прилуччини. Найважливіші особливості цих перехідних говірок такі:

1) А може паралельно відповідати Е та А — *де'вет'—де'вйат', па'мет',—па'мйат'*; 2) наголошеному Ъ може відповідати Е та І — *н'е'жни—н'ї'жни, бе'днин'ка—б'ї'днин'ка*; 3) старому О в новозакритому складі відповідає монофтонг И — *сик, чо'бит, стил*; 4) Ж, Ч, Ш перед А з Λ вимовляються м'яко — *лж'а'т', курч'а', лош'а'*; 5) перед У відсутні протетичні приголосні — *у'лиця, у'гол'л'е, у'хо*; 6) поступове витіснення флексією -А флексії -Е в іменниках серед. р. — *знан'н'е'—знан'н'а'*; 7) паралельне вживання флексії -І, -И в ро-

¹⁷³ М. Л. Перетятко, Говори Дубенского района Ровенской области, Автореферат, К., 1959.

¹⁷⁴ А. И. Филиппова, Говори Прилуччины, Черниговской области (Фонетические и грамматические особенности), Автореферат, К., 1959.

дов. відм. одн. в іменниках ж. р. III-ої відміни — *оде'ж'і—оде'жи, но'ч'і—но'чи, со'л'і—соли*; 8) паралельне вживання флексії -У, -ОВІ, -ЕВІ в дав. відм. одн. в іменниках чол. р. — *чолов'і'ку—чолов'і'ков'і, зло'д'і'юу—зло'д'і'юв'і*; 9) іменники ч. р. з суфіксом -АНИН зберігають у наз. відм. мн. флексію -Е — *м'ішча'не, сел'а'не*; 10) у род. відм. мн. деякі іменники мають закінчення -ИЙ, -ЕЙ, не вживані в літературній мові — *гн'ізди'й, вербе'й, криле'й, матере'й*; 11) порівняно широко знані нестягнені прикметникові та займенникові форми — *йа'райа, ра'знейе, м'інеральнийй, та'йа, ц'у'йу, це'йе, ц'і'йі*; 12) прикметники наз. відм. мн. мають закінчення -И — *ра'з-ни, соло'ни, ма'терини*; 13) помітне поширення конструкцій з орудним предикативним — *в'ін до'хтором за'раз*; 14) трапляється логічне узгодження присудка з підметом збірного значення — *на ху'тор вихо'дили б'ідн'іше насе'лин'на*; 15) не засвідчені такі паратактичні і гіпотактичні сполучники, як АЛЕ, ІАК-ШЧО, ТОМУ ШЧО; зате часто зустрічаються такі сполучники, як ДА, ДАК, НУ, НО, АТО, СЛУЧАЙ.

На підставі зібраних і проаналізованих матеріалів авторка прийшла до висновку, що говірки Прилуччини належать до перехідних говірок від північних до південно-східних на північній основі.

Довгий час радянські діалектологи не приділяли достатньої уваги вивченню синтаксичних особливостей говірок. На цю прогалину звернув увагу дослідників В. І. Борковський на IV міжнародному з'їзді славистів¹⁷⁵.

Г. І. Філіпова у своїй монографії чимало уваги приділила саме характеристиці синтаксичних особливостей говірок Прилуччини і не тільки в межах простого, а і в межах складного речення. І, на нашу думку, ця частина монографії Г. І. Філіпової є, може, найкращою.

Характеристиці перехідних говірок присвячена і монографія І. І. Приймака «Говори західних районів Сумської області»¹⁷⁶.

У монографії описані фонетичні, морфологічні і лексичні особливості досліджуваних говірок. Найважливіші з них такі:

1) А може відповідати паралельно А, Е — *м'іс'ац'—м'і-сец'*; 2) О в новозакритому складі в говірках на південь і південний захід від Конотопа відповідає І, а в говірках на північ і схід від лінії Попівка—Конотоп—В'язове—Тернівка—монофтонги И, У, І і дифтонги УИ, УО — *виз, пудросли', н'іч, нуич, стуол*; 3) Е в новозакритому складі відповідає І в го-

¹⁷⁵ В. И. Борковский, Использование диалектных данных в трудах по историческому синтаксису восточнославянских языков, IV Международный съезд славистов, Доклады, М., 1958.

¹⁷⁶ И. И. Приймак, Говоры западных районов Сумской области (Конотопского, Кролевецкого, Смеловского), Автореферат, К., 1959.

вірках на південь і південний захід від Конотопа, а в говірках на північ і схід від лінії Попівка—Конотоп—В'язове—Тернівка Е часто зберігається — *о'сен', ка'мен'*; 4) у говірках першої групи Ї відповідає І, а в говірках другої — Е, И, рідше дифтонг ІЕ — *мешо'к, мишо'к, с'л'їед*; 5) іменники ж. р. III відм. у род. відм. одн. послідовно зберігають флексію -И— *ра'дости, со'ли*; 6) числівники п'ять—десять мають тільки старі форми в непрямих відмінках — *п'яти', десяти'*; 7) у говірках на північ і північний схід від Конотопа іменники ч. р. у давальному відм. одн. зберігають флексію -У (*ба'т'ку*), а іменники серед. р. в наз. відм. одн. зберігають флексію -Е (*го'л'л'е*); 8) у цих же говірках широко ще вживається дієслівний суфікс -ОВА- (*поцастова'ли*); 9) у лексичному складі трапляються вузькодіалектні слова, напр.: *лел'їва'с*—бузок; *другл'а'к*—учень другого класу; *ке'н'ки*—зшиті з сукна чохла, які зимою натягують на чоботи; *зако'рзат'*—заплести пошкоджені місця в лісі, корзині; *захоло'д*—холодець; *кандбу'л'а*—впадина на болоті; *неї'мко*—невесело, незадоволено; *ору'га*—луг, оточений полем; *то'птанка*—зварена, а потім потовчена і полита молоком картопля тощо.

У висновках автор твердить, що українські говори західних районів Сумської області неоднотипні. Так, говірки на південь і південний захід від Конотопа належать до південно-східних, а говірки на північ і північний схід від Конотопа — до північних говірок.

Монографія Ф. Т. Жилка «Нариси з діалектології української мови» апробована як докторська дисертація¹⁷⁷. Ця монографія Ф. Т. Жилка органічно зв'язана з двома його, згадуваними вже вище, працями — «Нариси з діалектології української мови»¹⁷⁸ і «Українські говори»¹⁷⁹. Однак, як пише автор, нова, друга редакція «Нарисів...» помітно відрізняється від першої редакції «Нарисів...». Схарактеризуємо важливіші відмінності другої редакції «Нарисів...» супроти першої редакції.

У вступному розділі автор докладніше, ніж у першій редакції, характеризує українські говори. Так, з генетичного погляду говори української мови автор поділяє на *корінні* (основні) і *новоутворені*. До корінних говорів автор зараховує всі південно-західні і північні, а з південно-східних — тільки середньонаддніпрянські.

До новоутворених говорів автор відносить степові, слобожанські, донецькі і мішані говори.

За наявністю в говорах діалектних рис, всі українські говори автор поділяє на три групи:

¹⁷⁷ Ф. Т. Жилко, Очерки по диалектологии украинского языка, Автореферат доктор. диссертации, К., 1959.

¹⁷⁸ «Радшкола», 1955.

¹⁷⁹ «Радшкола», 1958.

1) говори *далекі* від загальнонародної (і літературної) мови, до яких належать карпатські говори; 2) говори *відносно близькі* до загальнонародної мови. Це — полтавські, Слобожанські і степові говори; 3) говори *дуже близькі* до загальнонародної (і літературної) мови. Це — середньонаддніпрянські говори.

За структурою говори української мови автор поділяє на такі групи:

1) *глибоко цілісні говори*, тобто говори, що в складі мови народу становлять окремі системи. На думку автора, до таких говорів належать північні і південно-західні говори;

2) *відносно малоцілісні говори*, в яких менше діалектних рис, наявні паралелізми та деякі архаїзми. До таких говорів автор зараховує більшість південно-східних говорів;

3) *мішані говори*, в яких помітно виділяються риси інших українських говорів. До таких говорів належать, напр., степові говори;

4) *перехідні говори*, в яких наявні риси двох різних діалектів чи близькоспоріднених мов. До таких говорів належать, напр., перехідні говори між східнополіськими і полтавськими, між українськими і білоруськими.

З наведеним поділом говорів за структурою важко погодитись. Якби будь-який говір не був «глибоко цілісним», не становив у складі загальнонародної мови певної системи, то він не був би окремим говором.

Другий розділ монографії «*Важливіші діалектні риси української мови*» — новий розділ, якого не було в першій редакції «*Нарисів...*». В цьому розділі подається загальна характеристика фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних діалектних рис, виявлених в усіх українських говорах.

Третій розділ «*Особливості говорів української мови*» — це нова редакція праці автора «*Українські говори*». Нове в цьому розділі — це спроба розглянути фонетичну систему українських говорів у фонологічному аспекті.

Четвертий розділ присвячений методиці і техніці записів діалектного матеріалу, а п'ятий — прийомам дослідження діалектів — монографічному описові діалектів і методам лінгвістичної географії. Істотно ці два розділи від розділів на ці ж теми в «*Нарисах...*» першої редакції не відрізняються.

Ось по суті і все те нове, що є в другій редакції «*Нарисів з діалектології української мови*».

19. У 1960 р. передусім публікувались окремі частини монографій з української діалектології, про які вже згадувалось вище¹⁸⁰. Але цього року було надруковано і декілька

¹⁸⁰ Див. — Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, № 5, Ужгородський держуніверситет, 1960. Питання українського мовознавства, кн. четверта, Львівський держуніверситет, 1960; Середньонаддніпрянські говори, зб. статей, АН УРСР, К., 1960.

статей, що не були зв'язані з виготовленими в попередні роки монографіями. Так, Д. Г. Бандрівський описав найважливіші морфологічні особливості говірок Турківського району, Львівської області¹⁸¹. Серед них треба назвати такі:

1) у род. відм. одн. ч. р. з давньою основою Н зберігається архаїчне закінчення -Е: *ка'мене, пне, ре'мене*; архаїчне закінчення -Е у цьому ж відмінку мають іноді і іменники типу *тедя' — гуся'те, пац'а'те*; 2) у системі словотвору дієслів уживається декілька префіксів, відмінних від співвідносних префіксів літературної мови. Напр.: *ук'інчити* — закінчити; *вій'сти* — з'їсти; *заві'рити* — повірити; *протерп'їти* — натерпітися; 3) у І особі мн. теп. ч. виступає закінчення -МЕ: *робиме*.

Автор пише, що морфологічні ознаки досліджуваних говірок, з одного боку, зближують їх з підкарпатськими і наддністрянськими говірками, а, з другого, — виділяють їх в окрему замкнуту цілість.

Другу статтю Д. Г. Бандрівський присвятив описові фонетичних особливостей говірок Дрогобицького району, Львівської області¹⁸². Виявилось, що названі говірки своїми фонетичними особливостями істотно не відрізняються від суміжних наддністрянських.

Описати граматичні особливості говірок і визначити їх місце серед інших — таке завдання поставила собі Г. Ф. Пелих у статті «Граматичні особливості надбузьких говірок Первомайського району, Миколаївської області»¹⁸³. З-посеред цих особливостей подамо такі:

1) іменники ч. р. в дав. відм. одн. можуть мати закінчення -ОВИ, -ОВІ — *ба'т'кови, ба'т'ков'ї*; 2) прикметники в наз. відм. мн. можуть мати закінчення -И, -І — *зе'ле'ни, зе'ле'н'ї*; 3) прикметники вищого ступеня можуть мати суфікс -ИШ, -ІШ — *с'вітл'їший, с'вітл'їший*; 4) дієслова теп. ч. в І особі одн. можуть мати паралельні форми — *хо'жу', но'шу', хо'д'у', но'с'у'*; 5) зрідка трапляється логічне узгодження присудка з підметом збірного значення — *От молод'о'ж рад'ї'їут'*; 6) можливі конструкції давального присвійного — *Буу ме'н'ї' каба'н' та здох*; 7) сконстатовані конструкції род. місця з прийменником *по'длі* — *Макси'м по'длі ко'умба'йна во'зци'а*; 8) іноді в підрядному означальному повторюється іменник го-

¹⁸¹ Д. Г. Бандрівський, Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району, Львівської області, Дослідження і матеріали з української мови, т. II, АН УРСР, К., 1960.

¹⁸² Д. Г. Бандрівський, Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району, Львівської області, Дослідження і матеріали з української мови, т. III, АН УРСР, К., 1960.

¹⁸³ Праці Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова, Збірник робіт дисертантів, в. IV, Філологічні науки, 1960.

повного речення: *В'ін н'шоу на по'ле ше з учора'шн'его дн'а, ко'тре по'ле за башта'ном.*

За виявленими в говірках рисами, автор відносить говірки правого берега Бугу до південно-західних, а лівого — до південно-східних.

Після лінгвістичної дискусії українські діалектологи почали особливо багато уваги приділяти вивченню середньонаддніпрянських говорів. У 1960 р. вийшов спеціальний збірник статей — «Середньонаддніпрянські говори»¹⁸⁴. Більшість статей цього збірника присвячена характеристиці морфологічних особливостей сучасних середньонаддніпрянських говорів. Тільки в статті О. М. Маштабей сконстатовані деякі морфологічні особливості полтавських говорів за пам'ятками ділового письменства XVII ст.

Ф. Т. Жилко в статті «Середньонаддніпрянські говори (Деякі їх особливості і територія поширення)», як і в попередніх своїх працях, твердить, що середньонаддніпрянські говори як окремий діалектний тип уже визначилися в XV—XVI ст. і за даними нових карт, укладених до I-го тома Діалектологічного атласа, пробує визначити, окреслити межі середньонаддніпрянських говорів.

Деякі статті у 1960 р. було присвячено характеристиці лексики окремих українських говорів.

И. О. Дзендзелівський опублікував дві статті «Традиційні лексичні елементи у говорах Закарпатської області»¹⁸⁵ і «Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття»¹⁸⁶.

Українські закарпатські говори, як відомо, зберігають чимало архаїчних не тільки фонетичних, та граматичних особливостей, а й лексичних. Серед цих лексичних особливостей помітне місце посідає традиційна лексика, лексика праслов'янська, східнослов'янська (давньоруська) і давньоукраїнська. У традиційній лексиці закарпатських українських говорів автор виділив дві групи слів:

1) слова, що в сучасних закарпатських говорах зберегли своє давнє значення — *вл'агома'*, *вл'а'гома* — час, коли треба лягати спати (давньорус. — в'лягоми, в'лягомо; давньоукр. — влягома, влягомо, лягома, лягомо); *йар* — весна (давньорус. — *i-арь*); 2) слова, які в сучасних говорах набули дещо іншого значення — *клиѡе'ц* — молоток взагалі (давньорус. — *клевець* — «знак воєноначалія в виде остроконечного молотка»); *під*, *пуд*, *пйд* — дощана стеля в хаті, горище (давньорус. *подь* — низ).

У другій статті автор докладно характеризує назви зернових, бобових, городніх і баштанних культур. Наведені до-

¹⁸⁴ АН УРСР, К., 1960.

¹⁸⁵ Доповіді та повідомлення, Серія філологічна, № 5, УжДУ, 1960.

¹⁸⁶ *Studia Slavica*, t. VI, f. 1 — 2, *Academiae Scientiarum, Hungaricae*, Budapest, 1960.

Слідником факти свідчать, що більшість назв сільськогосподарських культур у закарпатських українських говорах є спільнослов'янські і відомі на всій території УРСР. Але в закарпатських українських говорах трапляються і вузькодialeктні слова, як, напр., — *м'їс'ачник* — сонячник; *грыза'чка* — кавун; *йа'риє ц'* — ячмінь; *йарча'нка* — нива після ячменю тощо.

Природно, що в закарпатських українських говорах для назв сільськогосподарських культур є і запозичення з інших мов, зокрема з угорської (*кру'мплі* — картопля), польської (*ква'ка*, *квак* — бруква), словацької (*сло'н'ічник* — сонячник), румунізи (*ме'ла'й* — кукурудза).

А. А. Москаленко в статті «*Специфічна лексика українських говорів Одеської області*»¹⁸⁷ діалектизми, зафіксовані поки що на Одещині, поділив на дві групи:

1) діалектизми, які поширені не тільки в українських говорах Одещини, а і в інших говорах, і

2) діалектизми, які, треба думати, поширені тільки в українських говорах Одещини.

До першої групи діалектизмів автор відносить такі слова, як *буц* — переселенець з Поділля; *клай*, *кла'н'а* — складені навхрест п'ятнадцять снопів; *костер* — конусовидна купа горсток конопель чи снопів очерету.

До другої групи діалектизмів, на думку автора, можна віднести такі слова, як *вада* — ривчачок на поливних городах, яким пускають воду на грядки; *гра'са* — плужок, розпашник; *зли'га* — фуфайка, бурнус, плащ, які рибалка надягає одне поверх одного, коли холодно і йде дощ; *тре'ука* — невеличке кам'яне коритце, в яке наливається вода для домашньої птиці та інші.

Чимало уваги характеристиці лексичних особливостей українських говірок Одеської області приділив і В. П. Дроздовський у статті «*Говірки Ізмаїльщини*»¹⁸⁸. У досліджуваних говірках поряд з українськими діалектними словами (*ку'ча* — саж, *боко'ука* — гребінець, *рванц'ї* — галушки) автор констатував поширення деяких іномовних слів — *со'ба* (болг.) — піч; *вака'р* (молд.) — чередник; *тал'йа'ни* (рум.) — рибальські сіті; *бага'* (тур.) — виноградник тощо.

Протягом 1960 р. з української діалектології було написано і декілька монографій. Одні з них уже опубліковані повністю, інші — частково. Схарактеризуємо їх.

В. М. Брахнов протягом декількох років вивчав особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині.

¹⁸⁷ Наукові записки, т. XXV, Одеський держпедінститут ім. К. Д. Ушинського, 1960.

¹⁸⁸ Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 150, Збірник робіт дисертантів, в. IV, Філологічні науки, 1960.

У 1960 р. він написав монографію «*Говори Переяслав-Хмельницького району на Київщині*»¹⁸⁹.

У монографії описані фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості досліджуваних говорів. У всіх попередніх монографіях з української діалектології описувались головним чином фонетичні і морфологічні риси досліджуваних говірок. В. М. Брахнов порушив цю традицію. У своїй монографії він найбільше уваги приділив характеристиці синтаксичних особливостей говірок Переяслав-Хмельницького району. І саме цим монографія В. М. Брахнова помітно виділяється з-поміж усіх інших.

За фонетичними і морфологічними ознаками досліджувані говори автор поділив на три групи — *правобережну, лівобережну південну і лівобережну північну*.

Північна лівобережна група говорів, за словами автора, належить в основному до північного наріччя. Інші дві групи говорів, хоч і мають деякі риси північного наріччя, проте досить близько сходяться з говорами середньонаддніпрянськими.

За синтаксичними рисами досліджувані говори істотно не відрізняються як між собою, так і від інших говорів.

З найважливіших синтаксичних рис, виявлених автором у говірках, подамо такі:

1) досить поширені в говірках безособові речення з присудками на -НО, -ТО; 2) орудний предикативний вживається тільки в значенні тимчасової, непостійної ознаки — *йак йа буу пастухо'м*; 3) широко знані синтаксичні конструкції, близькі до супінових — *ходи'ла йа кукуру'зи лама'т*; 4) вживаються конструкції з прийменниками ПРОЗ (ПРУЗ), МИЗ — *мин'ї сти'дно проз йїх ити*; *п'їдут' миз дуби*; 5) зрідка вживаються дієслівні форми на -уши, -чи (е), які повністю ще не втратили значення дієприкметників — *Пошла кли'кауши*; *Ми поба'чили його' ле'жа'че до те'плойі груби*; 6) протиставний сполучник А може вживатись у синтаксичних конструкціях умовно-наслідкового чи наслідкового значення — *У нас с'од-н'ї л'їд ста'не, а за'утра у'же хо'д'ат*; *Нам'очи'у дошч, а воно' зогнило'*; 7) однорідні члени речення і прості речення в складносурядному не в'яжуться сполучником АЛЕ. Замість нього вживаються протиставні сполучники ДА (та), ДАК (так), НУ (но); 8) у функції сполучника обмеження не вживається частка ЛИШ, ЛИШЕ; у цій функції виступає завжди частка ТІЛЬКИ; 9) у досліджуваних говірках поширені безсполучникові конструкції, які можуть мати і гіпотактичний характер — *На го'ле де'рево загре'ми'т, урожа'йу не "бу'де*; 10) в умовних реченнях у супроводі виразної інтонації мо-

¹⁸⁹ В. М. Брахнов, *Говори Переяслав-Хмельницького району на Київщині*, Автореферат, К., 1960.

жуть виступати одні сполучники ДАК (так), ДО (то) — *Наупросте'ц', дак бли'жче; ста'ла, до роби'*; 11) основна особливість складнопідрядних речень полягає в меншому ступені віддиференційованості деяких сполучників, ніж у літературній мові.

Описуючи синтаксичні особливості говорів, автор багато уваги приділив ролі інтонації, інтонаційному малюнку багатьох синтаксичних конструкцій. Виявлені в говірках діалектні синтаксичні конструкції автор іноді ілюструє прикладами з пам'яток, написаних на території Переяслав-Хмельницького району.

Кращі розділи монографії В. М. Брахнова вже опубліковані.

Українські наддунайські говірки почали формуватись з середини XVIII ст. приблизно 200 років тому. І, незважаючи на це, діалектологи про них майже нічого не знали. Пояснюється це тим, що територія цих говірок протягом декількох століть була під владою різних окупантів, які гнобили місцеве українське населення, гальмували розвиток його культури і мови, провадили асиміляторську політику і забороняли вивчати українську мову. Тільки після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни і споконвічні слов'янські землі між Дністром та Дунаєм увійшли в склад УРСР. З цього часу українські діалектологи і дістали можливість вивчати українські наддунайські говори.

Першою дослідницею цих говорів є А. М. Мукан, яка написала велику монографію — *«Українські наддунайські говірки»*. Декілька частин цієї монографії вже опубліковані¹⁹⁰.

На підставі зібраних і проаналізованих матеріалів дослідниця прийшла до висновку, що українські наддунайські говірки можна віднести до перехідних від південно-східних до південно-західних на південно-східній діалектній основі. З найважливіших рис, переважно нашарувань південно-західних говірок на південно-східну основу, наведено такі:

1) трапляються приклади сильного «укання» — *при Рус'її, дудо'му, ну' чува'ти*; 2) можливе вживання Ф замість Х, ХВ — *фу'стка, ф'їртка*; 3) замість З у деяких словах уживається ДЗ — *дз'є мл'а, дз'а'бл'а, дзв'є'р'ї* (звірі); 4) поряд з м'яким Р уживається і твердий Р — *пр'амо—прамо, др'учо'к — дручо'к*; 5) приголосні Д, Т, З, С, Ц, Н, Л перед І будь-якого походження пом'якшуються і тільки в окремих говірках названі приголосні перед І з О вимовляються твердо; 6) майже повна відсутність подовження приголосних в іменниках середнього роду — *Запор'їжа, терм'їт'а* тощо; 7) на-

¹⁹⁰ А. М. Мукан, Важливіші особливості словозміни в українських придунайських говірках; Вонаж, Спостереження над синтаксисом простого речення в українських придунайських говірках.— Наукові записки Глухівського педінституту, в. І, т. І, 1960.

явність слів з неперехідним пом'якшенням Г, К, Х — у Таганрог'ї, на прийомк'ї, у Липух'ї; 8) у род. відм. мн. деякі іменники мають закінчення -ІУ, -ЕЇ — грив'їу, радост'їу, се'л'їу, руке'ї, ноге'ї, вухе'ї; 9) деякі іменники у місцев. відм. мн. мають архаїчне закінчення -ОХ — у с'їн'ох, у две'рох; 10) зустрічаються такі займенникові форми, як мо'му, це'го, н'у (гл'а'ну на н'у); 11) дієслова І-ої особи теп. часу мають такі форми, як во'зу, хо'д'у, кру'т'у, а ІІІ-ої — кру'те, гово'ре. ро'бе; 12) тільки спорадично вживається форма майбутнього часу типу писатиму; 13) тільки зрідка зустрічається підмет, виражений сполученням 'род. відм. кількісного числівника з іменником у цьому ж відмінку — їх там чотиро'х д'їуча'т було'; 14) зрідка зустрічаються приклади логічного узгодження присудка з підметом-іменником збірного значення — че'т-верте дзв'їно' просто занастї'ли бура'к; 15) паралельно вживаються такі прийменникові і безприйменникові конструкції, як бол'ат' у ме'не но'ги і бол'ат' мене' но'ги; 16) наддунайським говіркам невластиві дієприслівникові обставини і дієприслівникові звороти, що зв'язано з майже повною відсутністю цієї дієслівної форми; 17) переважне вживання простих речень і рідше складних; переважне вживання складносурядних і рідше — складнопідрядних.

Монографія А. М. Муқан становить для українських діалектологів чималий інтерес передусім своїм новим фактичним матеріалом, який вперше пускається в науковий обіг. Дослідниця вперше визначила і місце наддунайських говорів серед інших українських.

Українським говорам, що довго лишались як terra incognita, була присвячена монографія Б. А. Шарпила «Порівняльно-історична характеристика українських говорів східної Слобожанщини (Старобільщини)»¹⁹¹.

Українські говори східної Слобожанщини почали формуватись приблизно з XVIII ст., коли на цій території стали осідати переселенці з різних місцевостей України, але, головним чином, з середнього Наддніпров'я. Отже, на території східної Слобожанщини в процесі міждіалектних взаємовпливів утворились у своїй основі східноукраїнські говори з деякими домішками елементів південно-західних і північних українських говорів.

У монографії в порівняльно-історичному аспекті описані фонетичні і морфологічні особливості досліджуваних говірок. З наведених особливостей важливіші такі:

1) поряд з помірним «уканням», властивим середньонаддніпряньським говорам, в окремих говірках Старобільщини

¹⁹¹ Б. А. Шарпило, Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины). Автореферат, К., 1960.

як риса південно-західних говірок наявне сильне «укання» — *пужа'р, буйа'ре*; 2) в результаті взаємодії говірок різних діалектних типів у мовців східної Слобожанщини спостерігається цілий ряд гіперизмів як, напр.: а) заміна етимологічного У на О — *одова'—удова, кор'ї'н'—кур'ї'н'*; б) заміна етимологічного А на О — *окац'ї'я—акація*; в) етимологічно невиправдана м'якість Р — *г'рад, база'р'*; г) втрата початкового етимологічного Г — *орох* — горох; 3) як залишки північного наріччя в окремих говірках констатуються: а) Е на місці А — *ви'глед'їти, коло'дез'*; б) Е на місці ненаголошеного Ї — *беда', бе'до'вий*; в) акання—*чо'бати, мату'зка, зизу'ла*; 4) у деяких говірках Старобільщини прикметники твердої групи виступають як прикметники м'якої групи—*с'ї'р'їй воук, бі'л'їй с'ніг*; 5) дієслова 1-ої і 3-ої особи одн. теп. ч. II дієвідміни мають переважно такі форми, як *ход'у', крут'у', нос'у', хо'де, кру'те, но'се* тощо; 6) дієслова 3-ої особи мн. теп. ч. мають переважно Т' (*хо'д'ат'*) і рідко Т (*ход'ат*).

На підставі зібраних і проаналізованих фонетичних та морфологічних рис говірок східної Слобожанщини автор прийшов до висновку, що ці говори в своїй основі південно-східні з деякими елементами південно-західного і північного наріч.

Цього ж року вийшла перша частина великої монографії Б. В. Кобилянського «*Діалект і літературна мова*»¹⁹². Основне завдання роботи — подати порівняльну характеристику східнокарпатського та покутського говорів української мови і обґрунтувати висунуту автором гіпотезу про генезу названих говорів.

У цій частині монографії автор всю свою творчу увагу зосередив, головним чином, на обґрунтуванні своєї гіпотези про походження названих говорів. Суть гіпотези така: предками сучасного населення Гуцульщини і Покуття, носіїв східнокарпатського і покутського говорів, були колишні східнослов'янські племена *уличі* і, частково, *тиверці*.

Свою гіпотезу автор обґрунтовує археологічними, етнографічними, фольклорними і лінгвістичними даними. Зокрема, автор вважає, що назва *гуцули* безпосередньо зв'язана з назвою східнослов'янського племені *уличі*. Назва *гуцули*, як припускає автор, утворилась так: *улучи* → *улучи* (заміна Ч на Ц) → *уцули* (за народною етимологією відбулась метатеза -Л-Ц) → *гуцули* (перед.У з'явилось протетичне Г).

Спроба Б. В. Кобилянського по-новому висвітлити походження східнокарпатського і покутського говорів української мови становить безсумнівний інтерес і з-посеред інших спроб, може, науково найаргументованішою.

¹⁹² «Радшкола», К., 1960.

Та найбільшим досягненням 1960 р. був опублікований Й. О. Дзензелівським «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)», ч. II¹⁹³.

У цій другій частині «Лінгвістичного атласа...» надруковано ще 150 основних карт (№ 121—№ 270) і 17 допоміжних, зведених карт (№ 12 — № 29).

Якщо в I частині «Лінгвістичного атласа...» картографувалась стара лексика, то в цій, II-ій частині закартографовані і деякі порівняно нові слова, слова, що поширились у закарпатських говорах у XVII—XVIII і навіть XIX—XX століттях. Новішу лексику автор закартографував для того, щоб хоч в якійсь мірі показати розвиток словникового складу закарпатських українських говорів.

Друга частина «Лінгвістичного атласа...» побудована за тими ж принципами, що й перша.

Визнаючи і цю частину «Лінгвістичного атласа...» як досягнення української радянської лінгвогеографії, ми, проте, не можемо не зробити і деяких закидів авторові.

І в II-ій частині «Лінгвістичного атласа...» переважно закартографовані назви-іменники; тільки 27 карт з 150 присвячені іншим частинам мови.

Деякі карти, з нашого погляду, невдалі, бо на них закартографовані не співвідносні слова. До таких карт належать, напр., карта № 125, *Назви для квітки (загальна назва)* і карта № 160, *Прикметник шовковий і його відповідники*.

До загальної назви *квітка* автор подає, на нашу думку, не співвідносні слова *коси'ця, ру'жа, ч'и'чка, ч'а'чка*, які є по суті видовими назвами. Так само, на нашу думку, прикметникові *шовковий* не співвідносний прикметник *гадва'бний* (едвабний).

На деяких картах (№№ 163, 164, 171, 189, 190, 195, 242) подано без потреби, на нашу думку, поширення по декілька варіантів одного і того ж слова.

17 зведених карт досить виразно показують межі окремих закарпатських говорів. На даному етапі вже в цьому виявляється наукова і практична вартість «Лінгвістичного атласа...» Й. О. Дзензелівського.

20. До 1956 р. українські діалектологи хоч і вивчали діалектну лексику, проте збирали і вивчали її далеко недостатньо. Після Дев'ятої республіканської діалектологічної наради (1956 р.), яка по суті і була присвячена питанням вивчення діалектної лексики, питанням укладання обласних діалектологічних словників, інтерес до збирання і вивчення лексичних особливостей українських говорів помітно зріс. Цей інтерес виявився, передусім, у складанні спеціальних програм для

¹⁹³ Наукові записки, УжДУ, т. XLII, Ужгород, 1960.

збирання матеріалів до діалектологічних словників окремих говірок. Так, тільки протягом 1957 р. було опубліковано дві програми — «Програма-питальник для збирання матеріалів до діалектологічного словника покутських говірок»¹⁹⁴, «Програма-питальник для збирання матеріалів до обласного словника буковинських говорів»¹⁹⁵.

Цього ж року на Львівській міжобласній діалектологічній нараді Ф. Т. Жилко виступив з спеціальною методично-інструктивною доповіддю — «Записи говіркової лексики і діалектологічна лексикографія»¹⁹⁶.

У 1959 р. була опублікована ще одна програма — «Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини»¹⁹⁷ та стаття І. Є. Грицютенка і Л. С. Терешко «Про обласний словник Одещини»¹⁹⁸.

Всі названі вище програми-питальники істотно одна від одної не відрізняються. Залежність їх від «Програми до збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука і Є. Тимченка та «Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» АН УРСР, 1949 р. цілком очевидна. Автори цих програм не урахували досвіду російських діалектологів, зокрема, не була використана «Програма собирания материалов для изучения словарного состава местных говоров» Г. Г. Мельниченка, перше видання якої вийшло ще в 1951 р., а друге — в 1959 р.

Нещодавно АН БРСР і АН СРСР видали докладні посібники-інструкції по збиранню матеріалів для регіональних словників білоруської і російської мови¹⁹⁹. Наявність таких апробованих найавторитетнішими науковими установами інструкцій усуне, по-перше, кустарщину в методиці збирання матеріалів для регіональних словників і, по-друге, забезпечить не тільки доброякісність і повноту обласних словників, а й доброякісність та повноту загальнономовного словника діалектизмів білоруської і російської мов.

І, нарешті, про підвищений інтерес до збирання і вивчення діалектної лексики і розгортання цієї роботи свідчить і Міжвузівська конференція з питань укладання обласних слов-

¹⁹⁴ Станіславський державний педагогічний інститут, 1957.

¹⁹⁵ Чернівецький державний університет, 1957.

¹⁹⁶ Тези доповідей, виголошених на Львівській міжобласній діалектологічній нараді..., Львів, 1958.

¹⁹⁷ Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, 1959.

¹⁹⁸ Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 149. Серія філологічних наук, в. 9, 1959.

¹⁹⁹ Інструкція па збиранню матэрыялау для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы, в. I, 1959, в. II, 1960, АН БРСР, Мінськ; Пособие-инструкция для подготовки и составления региональных словарей русского языка, АН СССР, М., 1960.

ників, яка відбулась у Чернівецькому державному університеті в січні 1960 р.²⁰⁰

До Дев'ятої республіканської діалектологічної наради, на якій було прийнято ухвалу укладати і друкувати словники місцевої діалектної лексики, був опублікований тільки один словник діалектизмів. Після 1956 р. по 1960 р. включно було надруковано ще дев'ять таких же словників. Коротко схарактеризуємо їх.

З десяти опублікованих словників діалектної лексики п'ять майже цілком однотипні. Це такі словники:

О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області), близько 1600 слів²⁰¹;

Г. Ф. Шило, Словник, близько 600 слів²⁰²;

П. С. Лисенко, Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини, близько 700 слів²⁰³;

Л. С. Поламарчук, Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської області), близько 700 слів²⁰⁴;

Й. О. Дзендзелівський, Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я, близько 700 слів²⁰⁵.

Всі названі словники діалектної лексики укладені за одним і тим же принципом: наводиться діалектне слово, до якого за потребою подаються граматичні та інші ремарки, а потім подається відповідник з української літературної мови чи описове пояснення діалектного слова. Для ілюстрації наведемо по два типових приклади з кожного словника:

До'вбанка знев. дерев'яна ложка; *Ми'тиль, мит'ль* ч. р. підігріта вода з попелом (луг) для миття голови (О. С. М.);

Кливе'ц—молоток; *Накаслик*—тумбочка (нім.) (Г. Ф. Ш.);

Гриви'ця с. г. пропуск в косінні (К.);

Путь-путь... вигук, яким кличуть маленьких курчат (Стар.) — (П. С. Л.);

Па'толоц ж. р. збірн. коноплини, що падають і сохнуть до визрівання; *Скі'млити*—скиглити (Л. С. П.);

Саламу'р, -ра і -ру — солоня юшка з вареної риби; *Ціну-ва'ти* — молотити ціпом (Й. О. Д.).

²⁰⁰ І. І. Слин'ко, Міжвузівська конференція з питань укладання діалектологічних словників, «Українська мова в школі», № 4, 1960.

²⁰¹ Лексикографічний бюлетень, в. II, АН УРСР, К., 1952.

²⁰² Див. Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, стор. 240.

²⁰³ Лексикографічний бюлетень, в. VI, АН УРСР, 1958.

²⁰⁴ Там же.

²⁰⁵ Там же.

До названих вище словників структурно близькі, словники І. І. Приймака²⁰⁶ і В. С. Ващенко²⁰⁷. Від них ці словники відрізняються тільки тим, що після пояснення кожного діалектного слова наводиться ілюстративне речення і називаються села, в яких було зафіксоване слово. Напр.:

Каве'ла, -ли. Млява людина. Що той каве'ла зро'бит', 8, 9;

Ле'мзат', -заю, -заеш. Повільно йти. Поки в'ін доле'мзав, так йа на т'ік одв'із во'ду. 25, 26, 30²⁰⁸ (І. І. П.).

Обпина'чка, -ки. Велика хустка. У не'ї вже дуже га'рна обпина'чка, тако'ї ні в ко'го нема'є (Литвяки);

Спотин'ьга—присл. Зненацька, крадькома, нишком. Він як уда'рить мене спотин'ьга, так і па'мороки заби'в (Сухорабівка, Кустолове, Білики, Литвяки, Дейкалівка, Оржиця, Броварки, Сокілка, Кутуржиха, Лелюхівка).

В останніх трьох словниках діалектна лексика подана з іншою метою, ніж у всіх попередніх. Так, у «Словнику діалектизмів українських говірок Одеської області» А. А. Москаленка²⁰⁹ не тільки прокоментовано понад 1700 діалектизмів, а і вказано географічне поширення їх. Упорядник словника, добираючи діалектизми, подавав передусім ті з них, які б могли кинути світло на історію заселення місцевого краю, на процес формування українських говірок Одеської області. Визначаючи географічне поширення діалектизмів, автор мав на меті допомогти майбутнім укладачам лінгвістичного атласа української мови з лексики. Ось чому після кожного слова чисельником позначався район, а знаменником — село, в якому зафіксовано слово. Напр.:

А-пул' — вигук, яким відганяють індиків (27/2);

габзува'ти — ганьбити, соромити когось: Ода'рка *габзува'ла* мо'йу' до'чку (3/5);

Пантрува'ти—стерегти, доглядати когось чи щось, стежити за кимсь (6/1, 3/9, 27/13)²¹⁰.

У Закарпатській області місцеве українське населення деякі слова української літературної мови вживає в іншому значенні. Напр., слово *згори'* там уживається в значенні *вперед, наперед, завчасно*; слово *копа'ння* — у значенні *шаровка, сапання, прополка* тощо.

Подати загальноновживане значення тих слів, які в Закарпатті вживаються в іншому значенні,—така мета «Практично-

²⁰⁶ І. І. Приймак, До особливостей місцевої лексики північно-західних районів Сумської області (Матеріали до словника українських говірок). Нова Каховка, 1957.

²⁰⁷ В. С. Ващенко, Словник полтавських говірок, в. І, Харків, 1960.

²⁰⁸ Цифрами умовно позначена назва села.

²⁰⁹ Одеський державний педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського, 1958.

²¹⁰ 6/1 — Білгород-Дністровський р-н, с. Монаші; 3/9 — Балтський р-н, с. Станіславівка; 27/13 — Савранський р-н, с. Ухожани і т. д.

до словника семантичних діалектизмів Закарпаття» Й. О. Дзендзелівського²¹¹.

Всього у словнику подано понад 500 семантичних діалектизмів. Словникова стаття має таку побудову:

Грушка пестл.— зн. від груша — фруктове дерево і його плід. (А не електрична лампа);

Заголовок, род. заголовка. Назва книги, твору, частини його, розділу. (А не подушка, що кладеться під голову).

А. А. Берлізов у своєму словнику подав тільки професійну рибальську лексику українських говірок нижнього Подністров'я²¹². Поряд з загальноновживаною рибальською лексикою, у словнику подано і чимало місцевих діалектних слів. Напр.:

гарлік — товстий очерет, з якого виготовляються кітці;

камінник — бичок, який водиться під камінням на дні водоймища;

сірачок — тонка сіра нитка, з якої виготовляють рибальські сітки тощо.

Всі названі вище словники діалектної лексики — це тільки перші спроби на шляху до укладання не тільки доброякісних обласних словників, а й загальномовного словника діалектизмів української мови. У структурі і складі кожного з них є і позитивні, і негативні риси. З цих перших спроб можна зробити такі висновки:

1) словники діалектизмів не повинні становити тільки сукупність місцевих слів, в яких тільки констатуються лексичні, семантичні та фонетико-морфологічні діалектизми. Добір поданої в словнику місцевої діалектної лексики повинен бути обов'язково підпорядкований точно визначеній меті, завданню словника;

2) словники діалектної лексики можуть бути різні: а) словники, в яких подаються тільки лексичні діалектизми; б) словники, в яких подаються тільки семантичні діалектизми; в) словники, в яких подаються тільки виробничо-професійні діалектизми і г) словники, в яких подаються тільки фонетико-морфологічні діалектизми.

Обласні словники мусять бути однодіалектними словниками місцевої лексики, тобто в обласні словники вміщується тільки лексика говірок якогось однотипного діалектного масиву, хоча ці говірки і поширені на території різних адміністративних областей.

І збирачам діалектної лексики, і укладачам обласних словників треба знати критерії, за якими те чи те слово можна кваліфікувати як діалектизми. Інакше деякі слова літератур-

²¹¹ Ужгород, 1958.

²¹² А. А. Берлізов, Лексика рибальства українських говорів нижнього Подністров'я, Наукові записки, т. IV, в. IV, Чернігівський державний педагогічний інститут, 1959.

ної мови штучно можуть бути включені в діалектизми. А такі факти ми вже маємо.

Так, В. С. Вашенко до місцевих слів полтавських говорів включив такі слова, як *багно* в значенні болотяна місцевість, *безодня*, *бешиха* тощо. А в академічному українсько-російському словнику ці ж слова в тому ж значенні подаються як слова літературної мови.

У всіх вищезгаданих словниках подані тільки слова, безпосередньо зафіксовані з уст мовців. Місцеві діалектизми, зафіксовані в пам'ятках письменства, у попередніх словниках не подавались. Зрозуміло, що і ці джерела при укладанні регіональних словників треба використати.

21. Після лінгвістичної дискусії 1950 р. серйозних змін зазнали програми з української діалектології. Найгрунтовніших змін зазнав вступний розділ, що був особливо насичений ідеями і методологічними засадами «нового вчення про мову». Отож, цілком природно, що після лінгвістичної дискусії всі вульгарно-соціологічні і антинаукові положення вчення акад. М. Я. Марра були замінені положеннями, висловленими Й. В. Сталіним в його відомій полемічній статті «*Марксизм і питання мовознавства*». Але після розвінчання культу особи на ХХ з'їзді КПРС виявилось, що деякі сталінські положення також були науково необгрунтованими, і їх довелось зняти з програми. Та крім цих суто методологічних змін у програмі з української діалектології були зроблені і деякі інші зміни. І ці зміни були зроблені головним чином у вступному розділі. Тепер у діючих програмах з української діалектології у вступному розділі теоретична частина подається надто стисло, а такі параграфи, як «*Українська мова в її зв'язках з іншими східнослов'янськими мовами (російською і білоруською)*» та «*Мовні риси, спільні всім (або майже всім) діалектам української мови*», на нашу думку, безпідставно зняті з програми.

Після Жовтневої соціалістичної революції, особливо за останнє десятиріччя, українські діалектологи зібрали чимало нового фактичного матеріалу, чимало зробили нових теоретичних узагальнень і уточнень, а в програмі з української діалектології ці досягнення повністю поки що не відбиті. Ось чому на Х республіканській діалектологічній нараді С. П. Бевзенко вчасно і доцільно запропонував дещо нову структуру програми з української діалектології. Нове в цій програмі полягає не стільки в зміні порядку вивчення окремих тем, скільки в способі вивчення діалектних явищ української мови. Як відомо, в усіх попередніх програмах вивчення діалектних явищ провадилося по окремих наріччях чи діалектних групах. У програмі, запропонованій С. П. Бевзенком, характеристика кожного діалектного явища, по-перше, вивчається на фоні загальнонародної української національної мови, а, по-друге, одночасно в усіх діалектах української мови. І вже

тільки після такого фронтального вивчення діалектних рис української мови як підсумок подається класифікація українських діалектів і загальна характеристика їх.

Десята республіканська діалектологічна нарада схвалила запропоновану С. П. Бевзенком програму з української діалектології, і вона поступово вже популяризується і втілюється в життя²¹³.

22. Теоретичні досягнення кожної наукової дисципліни зумовлюються певними практичними потребами народу і в свою чергу перевіряються на практиці. Діалектологія як наукова дисципліна також органічно зв'язана з різними практичними потребами, передусім, з боротьбою народу за розвиток і культуру літературної мови. Однак досягнення української діалектології довгий час, особливо в шкільній практиці, використовувались явно недостатньо і далеко в меншій мірі, ніж використовувались досягнення російської діалектології²¹⁴. Та під впливом російських діалектологів і методистів українські діалектологи, методисти почали цікавитися питаннями практичного використання діалектології в навчанні української мови в середній школі. За останні сім років у журналі «Українська мова в школі» було надруковано одинадцять невеличких статей, в яких подавались окремі методичні поради подолання діалектних особливостей у мові учнів. Найголовніші поради, запропоновані авторами цих статей, такі:

1. Кожен учитель школи, а не тільки учитель української мови, повинен досконало володіти орфоепічними, правописними, граматичними і лексичними нормами української літературної мови.

2. Учитель української мови повинен добре знати українську діалектологію і, зокрема, повинен добре знати особливості говірки села, місцевості, де він працює.

3. Учитель української мови повинен систематично вести облік діалектних помилок, які бувають і в усній, і в писемній мові учнів школи.

4. Боротьбу з діалектними помилками учитель повинен проводити систематично і планово на базі ґрунтовного вивчення фонетики і граматики української мови.

5. При плануванні програмного матеріалу з фонетики і граматики треба обов'язково урахувати і особливості місцевої говірки.

6. Для подолання діалектних особливостей у мові учнів учитель повинен намітити і здійснити систему різноманітних вправ.

²¹³ А. П. Могил а, Українська діалектологія, Методичні вказівки, В-во Львівського університету, 1960.

²¹⁴ Л. В. Текучев, Основы методики орфографии в условиях местного диалекта, АПН РСФСР, М., 1953.

7. Для успішної боротьби з діалектними помилками рекомендуються, зокрема, такі прийоми і форми роботи: а) зіставлення діалектних особливостей з нормами української літературної мови; б) використання різних таблиць з правильною вимовою та написанням слів і синтаксичних конструкцій; в) складання словничків місцевих слів з літературними відповідниками до них; г) дописування пропущених у спеціальній мові діалектних фонетико-морфологічних особливостей; д) індивідуальні домашні завдання, що сприяють подоланню діалектних помилок.

8. У підручниках з української мови треба подавати спеціальні вправи, що сприяли б подоланню хоч би найтипівіших діалектних помилок у мові учнів шкіл різних місцевостей.

9. Необхідно створити спеціальні збірники вправ, в яких би були подані різноманітні вправи і завдання з орфоєпії, правопису, морфології, синтаксису і лексики, що сприяли б подоланню можливих діалектних помилок у школах різних місцевостей.

Висновки

1. Після лінгвістичної дискусії 1950 р. в історії української діалектології відбувся помітний злам. Протягом цього десятиріччя написано і опубліковано далеко більше праць, ніж протягом кожного попереднього десятиріччя після Жовтня.

2. Якщо до 1950 р. дещо недооцінювалось монографічне вивчення українських говірок, то після лінгвістичної дискусії вивчення українських говірок почало досить інтенсивно провадитись і монографічним, і лінгвогеографічним методами. За цей час було написано 26 монографій і чимало окремих статей, в яких описані особливості різних говірок української мови. Для діалектологічного атласа української мови за «Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» проведені записи в 2500 населених пунктах. Опубліковано «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області» (Лексика, ч. I, ч. II) і підготовлено до друку чимало карт Діалектологічного атласа української мови.

3. В попередні десятиріччя приділялась увага переважно вивченню південно-західних і північних говірок. Протягом цього десятиріччя, при збереженні інтересу до вивчення західноукраїнських і північноукраїнських говірок, особливо посилюється інтерес до вивчення східноукраїнських говірок — середньонадніпрянських, полтавських, слобожанських і наддунайських, говірок, які мало або й зовсім не вивчались.

4. У монографічних працях найбільше уваги приділялось описові фонетичних, морфологічних і лексичних рис, в меншій мірі — синтаксичних. У деяких монографіях подаються не

тільки особливості говірок, записані безпосередньо з уст їх носіїв, а й особливості, зафіксовані в пам'ятках письменства даної території. Отже, в цей період починає поступово розвиватись історична українська діалектологія.

5. І в монографічних, і в лінгвогеографічних працях з української діалектології протягом цього десятиріччя найбільше уваги приділялось визначенню місця досліджуваних говірок серед інших українських говірок. В результаті цих праць уточнені межі окремих говірок і діалектних груп і дещо уточнена класифікація українських говірок.

6. До питань, які в найбільшій мірі цікавили українських діалектологів цього періоду, належать такі:

1) Питання генези окремих говорів. Найбільше уваги було приділено генезі середньонаддніпрянських, полтавських, слобожанських, наддунайських, гуцульських і лемківських говорів. Однак проблема генези українських діалектів ще далека від її розв'язання.

2) Питання діалектної основи української національної мови. І хоч ці питання дещо краще висвітлені, ніж питання генези українських діалектів, однак і до розв'язання їх ще далеко.

3) Питання про діалектну основу української літературної мови, які також, на жаль, ще достатньо не досліджені.

4) Питання змін в українських говорах після Великої Жовтневої соціалістичної революції, які з-посеред інших, може, найкраще висвітлені. Однак тепер у світлі рішень XXII з'їзду КПРС вивчення змін у діалектній мові повинно бути в центрі уваги дослідників.

7. Після 1956 р. українські діалектологи почали приділяти чимало уваги збиранню діалектної лексики. Для успішної реалізації цього завдання укладено і опубліковано вже декілька спеціальних програм. Укладено і опубліковано декілька словників діалектизмів окремих говірок. Отже, накопичуються матеріали до словника діалектизмів української мови.

8. Для потреб вищої школи укладена нова програма з української діалектології, нові посібники, а на сторінках журналу «Українська мова в школі» опубліковано ряд статей, в яких висвітлюється методика подолання діалектних особливостей в усній і письмовій мові учнів восьмирічної і середньої школи.

Загальні висновки

1. Українська діалектологія після Жовтня безумовно досягла помітних успіхів. До революції українські діалектологи описали особливості мови приблизно 110 населених пунктів. Після революції зібрано матеріали для Діалектологічного атласа української мови в 2500 населених пунктах. Мовні особливості багатьох цих населених пунктів схарактеризовані в монографічних працях українських діалектологів.

2. До Жовтневої революції дослідники українські говори вивчали тільки монографічним методом. Після революції українські говори вивчаються вже не тільки монографічним, а й лінгвогеографічним методом. Однак, поки що, на нашу думку, результати монографічного вивчення українських говорів відчутніші, ніж результати лінгвогеографічного.

3. Чимало монографічних праць з української діалектології має суто описовий характер. Мовні особливості досліджуваних говорів тільки констатуються і не вивчаються в історико-порівняльному аспекті. До того ж діалектологічні дослідження не пов'язуються з етнографічними особливостями носіїв описуваних говорів.

4. Після Жовтня зібраний великий фактичний матеріал, який з різних сторін характеризує говори української мови. Однак досі немає узагальнюючих праць з української діалектології. Тепер уже можна було б розпочати роботу над такими синтетичного характеру працями, як, напр., «Фонетика української діалектної мови», «Морфологія української діалектної мови», «Синтаксис української діалектної мови», «Лексика української діалектної мови», «Наголос української діалектної мови» тощо. Такі і подібні синтетичного характеру праці, написані в історико-порівняльному аспекті, могли б подати серйозну допомогу в розв'язанні багатьох питань з історії української мови.

5. За пожовтневий період радянські діалектологи зібрали багато нових, свіжих фактів діалектної мови. Чимало цих нових фактів уже ввійшли в науковий обіг не тільки діалектологів, а й істориків української мови. Однак, скажемо одверто, історики української мови у своїх працях поки що недостатньо використовують надбання діалектологів.

6. Досі були опубліковані тільки посібники з української діалектології. Тепер уже є всі можливості створити ґрунтовний академічний підручник з української діалектології.

7. На допомогу вчителям восьмирічної і середньої школи треба створити методику подолання діалектних особливостей в усній і писемній мові учнів.

8. Для дальшого успішного розвитку української діалектології найближчим часом треба здійснити таке:

а) Швидше публікувати праці з української діалектології, щоб нові факти, здобуті діалектологами, роками не лежали мертвим капіталом. Особливо треба прискорити видання Діалектологічного атласа української мови та обласних атласів.

б) Досі матеріали для монографічних праць збирались за «Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови». А в цій програмі чимало дуже важливих особливостей, властивих окремим українським говіркам, не подано. Отже, необхідно скласти і видати докладну

програму, за якою збирались би матеріали тільки для монографічних праць.

в) Для збирання діалектної лексики також треба скласти докладну програму. Наявність такої програми дуже сприятиме створенню не тільки обласних, а й словника діалектизмів з усієї території української мови.

г) Збирати зразки діалектної мови для обласних хрестоматій, виданню яких треба всіляко сприяти.

Упорядкувати і видати хрестоматію зразків діалектної мови з усієї території української мови.

д) Досі досягнення нашої техніки надто слабо використовувались діалектологами. Настав час повного використання цих досягнень. Записи діалектної мови треба робити не тільки транскрипцією, а й на магнітофонні плівки. Це дасть можливість об'єктивно описати фонетичну систему, наголос, ритмо-мелодію діалектної мови тощо. Інституту Мовознавства АН УРСР уже тепер треба подбати про створення фонотеки зразків діалектної мови. Така фонотека стане неоціненним джерелом для діалектологів наступних поколінь.

9. До останнього часу українська діалектологія головним чином цікавилася минулим українських говорів. Ретроспективний характер її був цілком очевидний. В світлі рішень XXII з'їзду КПРС українська діалектологія в першу чергу повинна вивчати ті процеси, які точаться в українських говорах в умовах нашої радянської дійсності. Отже, створення перспективної української діалектології — одне з найважливіших завдань, над розв'язанням якого повинні тепер працювати радянські діалектологи.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Значення лінгвістичної дискусії 1950 р. на сторінках газети «Правда» для дальшого розвитку української діалектології.
2. Праця над створенням діалектологічного атласа української мови Перший обласний діалектологічний атлас українських народних говорів Закарпатської області.
3. Монографічні описи українських говірок. Коротка характеристика їх.
4. Праці з історичної діалектології української мови.
5. Питання походження і розвитку української мови в працях радянських діалектологів.
6. Словники діалектної лексики. Вага і значення їх.
7. Питання синтаксису в працях українських діалектологів.
8. Питання морфології в працях українських діалектологів.
9. Питання фонетики в працях українських діалектологів.
10. Основні завдання, які стоять перед радянськими діалектологами в світлі рішень XXII з'їзду КПРС.

ТЕМИ ДЛЯ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Аналіз посібників з української діалектології.
2. Методика боротьби з діалектизмами на уроках української мови в школі.
3. Старі й нові риси в говірках української мови.

З М І С Т

	Стор.
Вступ	3
Розділ I	4
Розділ II	40
Розділ III	61
Загальні висновки	121

АРТЕМ АМВРОСІВЧИ МОСКАЛЕНКО

**ОЧЕРК ИСТОРИИ
УКРАИНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ**

(Советский период)

Учебное пособие для студентов-заочников
(на украинском языке)

Техредактор *Є. Я. Мавергоз*
Коректор *Л. Д. Дробишевська.*

БР 05110.	Здано до набору 21/III 1962 р.
	Підписано до друку 4/VI 1962 р.
Зам. 494.	Тираж 1500.
Формат паперу 60×92 ¹ / ₁₆ .	Друк. арк. 8,0.
Обл.-видавн. арк. 9,4.	Ціна 60 к.

Друкарня Одеського держуніверситету
ім. І. І. Мечникова, Щепкіна, 12.